

GIESMININKO KELIAS

Lyra ir kryžius

„Kunigystės priedermės – ir poezija...
Kaip sutaikintini? Sunku...“¹

Kodėl Lietuvos kultūros istorijoje A. Baranauskas yra lyg amžinas jaunuolis, kuris, romantinės aistros ir gimtinės meilės bangos nešamas, parašė savo *Anykščių šilelį*, o vėliau visam laikui iškeitė lyrą į kryžių? Nedaug perdėtume teigdami, kad jaunystėje poetas A. Baranauskas į kultūrinę lietuvių atmintį įrašė savo lyros skambesį, o didesniąją dalį likusio gyvenimo buvo tik pasyvokas stebėtojas to, kas darosi su jo po kaimus ir miestelius sklindančiomis giesmėmis. Tačiau, įsigilinę į palyginti iškalbingus poeto jaunystės tekstus, turime pripažinti, kad viskas nėra taip paprasta. Vis dėlto lieka neaišku, kas labiau jo gyvenime lėmė eiliavimo pabaigą: kunigystė, žingsnis brandos amžiui ar abi šios aplinkybės iš karto? O gal dar kažkas? J. Basanavičiaus liudijimu, A. Baranauskas pats paminėjo abi šias aplinkybes. „Dėl poezijos, girdi, reikia turėti jaunystės dienas, o toms seniai praėjus, dvasios mitrumui pragaišus, jau ir ant Pegaso neužsėstumei“, – prisiminė J. Basanavičius žodžius, kuriuos A. Baranauskas pasakė vieno iš nedaugelio jūdvių susitikimų Kaune metu². Čia tikrai nesiimsime svarstyti teiginio, kad jaunystė yra poezijos vilioklė, tačiau sutelksime dėmesį į poeto ir kunigo kelių kryžkelę, kurioje ne vieną skausmingą savo gyvenimo valandą praleido būsimasis Seinų vyskupas.

Reikia darsyk pabrėžti, jog A. Baranausko gyvenimo laikotarpis iki 1863 metų sukilimo pasižymi vienu istorikams ir biografams itin svarbiu bruožu – jis yra gana gerai dokumentuotas. Šiuo etapu klierikas ir kunigas A. Baranauskas dar nebuvo išsiugdęs to rūstaus ir asketiško cenzoriaus ar konspiratoriaus, kurių vidinę egzistenciją liudys visiškas atviresnių rašytinių pėdsakų išnykimas iš jo vėlesnio gyvenimo dokumentų. Apie tai dar kalbėsime. Tačiau mes turime pažymėti, kad įvykius, susiklosčiusius prie pat dvasininko karjeros slenksčio Varnių seminarijoje ir Peterburgo Romos katalikų dvasinėje akademijoje, atspindi ir oficialūs caro valdžios archyvai, ir paties herojaus laišakai draugams bei artimiesiems, ir jo eiliuota kūryba, kuri nuolat alsavo tiesioginiais A. Baranausko prisipažinimais, siekiais, viltimis, svajonėmis ir rūpesčiais. Tad, kaip ir ankstyvosios jaunystės atveju, šis periodas leidžia ne tik kantriai sekti biografijos chronologiją, bet ir aptikti vieną kitą psychoistorijai patrauklią detalę. Tai toksai būsimąjo vyskupo gyvenimo metas, kuriame jaunatviškas nuoširdumas ir egzaltacija yra greičiau paryškina, o ne slepiama.

Mes žinome poeto A. Baranausko pradžią. Jis su pedantišku tikslumu dienoraštyje įrašė, kad eiliuoti po truputį ėmė 1849 metais. Šiuo atveju, neturėdami specialaus literatūrologinio intereso, nesigilinsim, ką eiliavimas ir poezija *par excellence** turi bendra, tačiau pabrėšime, jog pats A. Baranauskas taip datavo savo kūrybos pradžią.

Kas kita pasakytina apie dvasininko pašaukimo apraiškas. Namų aplinka, nors paženklinta pietizmo ir nuoširdaus religingumo, nepaliko tiesioginių užuominų, kad vaikystėje būtų buvę specialiai rūpinamasi

¹ A. Baranausko žodžiai, ištarti pokalbyje su J. Basanavičiumi 80-ųjų pradžioje; žr.: *Literatūra ir kalba*, t. XIX: *Antanas Baranauskas*, Vilnius, 1986, p. 410. (Toliau – *LKBA*.)

² J. Basanavičiaus prisiminimų fragmentas; žr.: *LKBA*, p. 410.

* *Par excellence* (pranc.) – čia: labiausiai. (Red.)

Antano karjera bažnyčioje. Tiesa, skeptiškiausias A. Baranausko biografas J. Tumas neabejoja, kad pamaldumu garsėjusioje šeimoje užaugęs poetas nuo mažumės jautė dvasiškąjį pašaukimą ir svajonoje tapti kunigu. Savo interpretaciją J. Tumas stiprina greičiausiai amžininkų prisiminimuose išlikusia piemens Antano būdo detale: jis jau tada mėgdavęs kitiems vaikams sakyti pamokslus. Tai, kad buvo pasielgta kitaip – pasirinkta Rumšiškių raštininkų mokykla, biografas motyvavo Baranauskų neturtu. Gal čia ir glūdi visas paaiškinimas. Tačiau nėra nuostabu, kad jaunas žmogus dažniausiai turi ne vieną svajonę savo gyvenimo ateičiai – pasirenkama pati realiausia arba pats gyvenimas padiktuoja atsitiktinius sprendimus. Tad viena svajonė neprieštarauja kitai. Neatmestina ir prielaida, kad vis dėlto ne skurdas čia buvo lemiamą aplinkybę. Juk žinoma, kad tėvas net į Vainutą siuntė raštininko darbus pradėjusiam sūnui pinigų jo būtiniausioms tarnybinės karjeros pradžiai reikmėms. Juk galėtume samprotuoti visai priešingai įrodinėdami, kad tėvas greičiausiai matė savo sūnui tinkamą kelią jam artimiau pažįstamoje valdiškos tarnybos srityje. Šiai versijai taip pat neprieštaruotų J. Baranausko mėginimas atiduoti sūnų Gelvonų klebonijon į liokajus – tikėtina, kad tai galėjo būti siejama su atsargia pradine viltimi, jog sūnus Antanas labiau susidomės kunigybe. Po metų, gavus klebono Danevičiaus neigiamą liokajaus charakteristiką, buvo pragmatiškai susilaukiama nuo tolesnių žingsnių šia linkme. Nors tokia interpretacijai prieštaruotų vėlyvas Žemaičių vyskupo sufragano A. Baranausko prasitarimas laiške ilgamečiam akademiniam bičiuliui Hugo Weberiui (Veberui). 1889 m. sausio 27 d. rašyti žodžiai skamba lyg J. Tumo versijos patvirtinimas. „Dėkui Dievui, kad man davė neturtingus tėvelius: neturėdami iš ko leisti manęs mokslinychion, davė ineiti seminarijon“, – rašė tada, kone keturioms dešimtims metų praėjus, A. Baranauskas.

Neabejodami, kad poetinis A. Baranausko jausmas įsižiebė anksčiau negu tiesioginis pašaukimas kunigybei (neturėtume tapatinti buitinio pamaldumo su aiškiai išreikštu pašaukimu tapti kunigu), turime klausti, kada pradėta galvoti apie dvasininko kelią.

Pats A. Baranauskas savo iškalbingo dienoraščio įrašus kaip tik ir baigia tarnybinių problemų Skuodo valsčiaus valdybos raštininko pareigose aprašymu ir jaudinančia užuomina apie atsivėrusias galimybes pakeisti savo likimą, praveriant dvasinės seminarijos duris.

Štai kokiomis 1856 metų liepos pabaigoje (paskutinės minimos datos – liepos 7 ir 8 d. atlaidai Žemaičių Kalvarijoje) parašytomis eilutėmis baigiasi A. Baranausko dienoraštis, lydėjęs jį visą privalomos valdiškos karjeros laikotarpį:

(...) prieš mano norą paskyrė mane Skuodo raštininku. Birželio 11 d. ten nuvykau. Apleistas raštinis darbas, dideli įsiskolinimai, griežta pasų tvarka, aukštesnių valdininkų viensališkumas priešiškomis įtemptomis aplinkybėmis, supainiotos valstiečių prievolių sąskaitos, valsčiaus vyresnybės piktnaudžiavimas, kai kurie neteisingai pasisavinti činšo daiktai, anksčiau priklausę raštininkui (...). Valsčius didelis ir daug darbo reikalaujančios pareigos, dažnos revizijos, kariuomenės pražygiavimas ir daug valsčiuje besipešančių grupių ir kitos nesuskaičiuojamos aplinkybės tarsi suplakė į vieną, iš kur audra po audros, smūgis po smūgio daužė mane ir visaip nuodijo man ramybę ir sveikatą. Tai mane būtų sugniuždę, jei šalia kitų dalykų Dievas nebūtų teikęs vilties greitai nusimesti šią našlą ir tiesiog stebuklingos paramos išsipildyti karščiausiam, nuo vaikystės puoselėtam troškimui – patekti į dvasininkų luomą arba į kokį vienuolyną.³

Viena vertus, dienoraštis nurodo buvus nuo vaikystės puoselėtam troškimui, kita vertus, akivaizdu, kad tas troškimas visą valdinės A. Baranausko tarnybos laiką nebuvo toks stiprus, kad bent žodeliu būtų paminėtas ankstesniuose puslapiuose, kuriuose, kaip jau nesyk sakyta, nestigo nuoširdaus bėdų, vilčių ir siekimų aprašymo. Apie šį troškimą užsimenama tik pačioje dienoraščio pabaigoje. O gal ta pabaiga buvo nulemta besikeičiančio gyvenimo ateities scenarijaus? Keitėsi A. Baranausko poreikiai ir tų poreikių

³ A. Baranauskas, *Dienoraštis*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 82.

tenkinimo galimybės. Vėrėsi naujos savęs realizavimo erdvės, kurios paties jaunuolio buvo suvoktos kaip Dievo dovana už tai, kad šitaip uoliai buvo stengtasi „visų pirma susitaikyti su pasauliu ir su sąžine“⁴.

Taigi turime išnagrinėti dvi aplinkybes, kurios labiausiai lėmė poetinės A. Baranausko kūrybos raidą, jos reikšmę paties autoriaus gyvenime ir galiausiai pabaigą. Pirmiausia neišvengiamas, kaip jis pats vėliau manė, poezijos prieštaravimas teologijai ir kunigo askezei. O antra, tai amžiaus prievolės: bręstantis žmogus ir kunigas neišvengiamai verčia pakeisti – kaip pats A. Baranauskas manė – lyriką į teologiją. Racionalus ir valingas jaunuolis nuolat stengdavosi iš esmės perprasti situaciją, į kurią jį atvesdavo gyvenimo aplinkybės. Jis pats anuomet, t. y. 6 dešimtmečio viduryje, galėjo įvertinti prieštaravimą tarp poezijos ir dvasininko pašaukimo, nors tiesioginių jo samprotavimų tuo klausimu mes neturime – tik lakoniškus vėlesnius prisipažinimus arba užuominas į tokius prisipažinimus. Dar mažiau tikėtina, kad 6 dešimtmetyje jis galėjo vertinti jaunystę kaip neišvengiamai laikiną poezijos buveinę. Tai jis greičiausiai galės įvertinti kiek vėliau, brandžiame amžiuje, jau iš laiko perspektyvos ir išgyventos patirties perkainodamas poetinio jausmingumo ir romantiško polėkio vertes. Čia ir vėl mes turime tik vėlyvas užuominas, bet ne tiesioginius šio svarbaus lūžio aprašymus, atsiradusius darant svarbius egzistencinius posūkius. Tokių nuoširdžių prisipažinimų ir refleksijų, kokie išliko paskutiniuose 1856 metų dienoraščio puslapiuose, A. Baranauskas per likusį gyvenimą nebeparašys.

Ar iš tiesų kelias į Parnasą ir prie altoriaus iš pat pradžių grasino A. Baranauskui skausmingomis egzistencinėmis dilemomis? Atrodo, kad ne. Greičiau priešingai: pačioje pradžioje buvo įmanomi gan darnūs žingsniai abiem šiomis kryptimis vienu metu. Nuolatinis jaunojo raštininko siekis aukštesnių vertybių, tyresnių jausmų, didesnio intelektualinio aktyvumo ir subtilesnio estetinio skonio buvo ta versmė, iš kurios kilo ir poezijos geismas, ir ganytojiško pietizmo ryžtas, liudijantis nusivylimą ta pasaulietine aplinka, kurioje jis dažniausiai sutikdavo buitinę tuštybę ir kultūrinį ribotumą.

Bent jau laikotarpyje iki 1863 metų negalima rasti tiesioginių prieštaravimų tarp poetinių A. Baranausko ieškojimų ir ketinimo apsilvilti dvasininko sutaną. Vienas kitam ne tik netrukdė, bet atskirais epizodais net ir vienas kitą papildė, sodrino, kaitino jausmus. A. Baranausko poezija rodo jo teologines nuostatas, pamažu bręstančius įsitikinimus, kurie buvo suderinami su eilavimo pomėgiais.

Pirmuosius dvidešimt savo eilėraščių A. Baranauskas lenkiškai parašė Rumšiškėse. Kaip pažymi R. Mikšytė, tai buvo iš lenkų albuminės poezijos nusižiūrėtos eilės, išvedžiotos dar nelanksčia, žaismingai rokoko poetikai nepaklūstančia pluksna. Jis eilavo sveikinimus visokių vietinių švenčių progomis bičiuliams, mokytojams ir jų žmonoms, rašė tradicines peizažines metų laikų idiles. Kada ne kada tose eilėse prasimušdavo ir socialinis rūpestis dėl sunkios valstiečių padėties⁵.

Rumšiškėnų mokinių ir apskritai Kauno valstybės turtų rūmų aplinkoje eilijuojantis mokinys buvo retenybė, tad ir garsas apie A. Baranauską pasiekė subtilesnės sielos valdininkus. Vienas kitas tos aplinkos žmogus parodė susirūpinimą dėl beužgimstančio poeto likimo, prakalbo apie būtinumą jam toliau siekti mokslo, ieškoti daugiau galimybių savo talentui ugdyti, tačiau, kaip matėm iš pirmųjų trejų tarnybos metų, šio mecenato pastangų užteko tik padrąsinimui. Nei Vainuto, nei Raseinių, nei Sedos valsčių valdybų ir raštinių aplinka nebuvo ta dirva, kurioje būtų galėjęs tobulėti poetas.

Jo poezijos sraute išties labai svarbus yra slenkstis, skyręs abi jo kalbas – lenkų ir lietuvių. Šiame epizode nesiimsime narplioti, ką dviejų poetinės išraiškos kalbų vartojimas turi bendra su tautiniais A. Baranausko apsisprendimais bei jo įsivaizduota tų apsisprendimų perspektyva. Mano galva, nepaisydami vyraujančių lietuvių literatūros istorijoje tendencijų, mes galime galvoti apie XIX amžiaus lietuvių literatūrą lenkų kalba. Iš kito galo formuluojant šią mintį, reikia sakyti, kad lenkų kalba buvo viena iš XIX amžiaus lietuvių literatūrinių kalbų. Tačiau itin įdomu, kada skirtingi dvikalbiai mūsų autoriai vartojo vieną kalbą, o kada kitą.

⁴ Ten pat, p. 83.

⁵ R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, Vilnius: Vaga, 1993, p. 17.

Pirmieji lietuviško eilivimo bandymai A. Baranausko paminėti 1853 m. gegužės 3 d. dienoraščio įrašė. Jis parašė „Valaukin grybautų – namo diržautų“, kurį R. Mikšytė yra linkusi tapatinti su išlikusiu dar iš piemenavimo laikų „Mūsų dienų atminimai“⁶.

Visą 1853 metų vasarą, praleistą Vainute, jis kuria lenkiškai, tik retsykiais prabildamas savo gimtąja anykštėnų tarme. Regis, anuometinei publikai buvo visai natūralu ir suprantama, kad aukštesnius jausmus galima reikšti tik lenkų kalba. Vainuto raštininko padėjėjas eiluoja lenkiškai ir laiškus tėvams, ir Vainuto gaisro aprašymą. Dabar sunku pasakyti, kokie jausmai vertė jaunąjį poetą pasirinkti išraiškos kalbą. Tik spalio 14 d. dienoraštyje atsiranda užuomina apie lietuvišką eilėraštį: „Rašau lietuvišką eilėraštį, antrašte Szwętoja, arba Szwętopis.“⁷ Tai eilėraštis, kuris atskleidžia pačius intymiausius gimtosios aplinkos ilgesio jausmus. Tikėtina, kad būtent namų – to prarasto vaikystės rojus – prisiminimas yra svarbiausias motyvas, dėl ko pasirenkama lietuvių kalba, kuri ano meto šviesuomenės galėjo būti vadinama *motinos kalba*. Vyraujant tokiai lietuvių dvikalbystės formai, kai viena – gimtoji, namų, neretai vaikystės – kalba buvo lietuvių, o kita – viešumos, pusiau oficiali, miesto ir dvaro – kalba lenkų, buvo taikomos *motinos* ir *tėvo* kalbos kategorijos. Dar Vilniaus universiteto klestėjimo metu garsiojo visuomenės veikėjo Kazimiero Kontrimo (beje, didelio lietuvių kalbos dėstymo universitete šalininko) sukurta Spaudos draugija siekė populiarinti knygų leidybą *motinos* kalba. Šių kategorijų sampratos sklaida stokoja tyrinėtojų dėmesio, tačiau tokių *šeimyninių* terminų vartojimas rodė, jog dvikalbystė, kaip ir dviaukštė kultūrinio tapatumo formulė (*gente... natione*), buvo suprantama kaip natūrali, išbalansuota, neišvengiamai būtina ir funkcionali būseną. Teigti, kad aukštesnei tėvo kalbai neva buvo skirta misija užgožti *motinos* kalbą, būtų vienpusiška. Pati dvikalbystė buvo suprantama kaip vertybė. Harmonija šeimoje yra tuomet, kai joje yra abu – ir tėvas, ir motina. Taip pat natūraliai buvo suprantama lietuvių ir lenkų kalbų koegzistencija. Abi kalbos buvo lygiai svarbios. Kitas klausimas, kiek ilgai tokia padėtis galėjo tęstis ir kokius rezultatus duoti epochoje, kai po 1861 metų reformos griuvo senoji tvarka ir naujųjų tautų nacionalizmas paskelbė savuosius manifestus. Greičiausiai šitaip padėtį matė ir A. Baranauskas, kuris, užėjus vaikystės nostalgijai, imdavosi nelengvo uždavinio eiluoti griežtų gramatinių formų neįgijusia anykštėnų tarme:

Biarzinej balsu laksztingalu siaudzia
Pukkiej ir skąmbiej, kad nit szirdis griaudžia.⁸

Pirmąsyk suskamba intymios gaidos, kurios prasiveržė į kūrybos pilnatvę *Anykščių šilėlyje*. Abu pirmieji lietuviški eilėraščiai pasižymi liaudies leksika, perteikiama *natūralaus* kaimo žmogaus jausena. Literatūros tyrinėtojai yra pastebėję poetinius lietuviškų eilių privalumus, kurie skiria šiuos A. Baranausko kūrinius nuo lenkiškų proginių rašinių, perkrautų klasikinėms panegirikoms būdingų poetizmą – zefyrų, Febų, Fortūnų ir panašiai. Lenkiškoji jo kūryba atspindi ne *natūralaus*, o išlavinto žmogaus jauseną. Tik imant kartu lenkiškąją ir lietuviškąją kūrybos dalis galima suvokti tikrąją jaunojo poeto kūrybos prigimtį.

1855 metai buvo vienodai lemtingi ir poeto, ir dvasininko kelyje: likimas A. Baranauską suvedė su septyneriais metais vyresne žemaičių bajoraite, jau pradedančia krašte garsėti poete Karolina Praniauskaite, gyvenusia Telšiuose. Tai įvyko tuo metu, kai, tarnybos nesėkmių gramzdinamas gūžios desperacijos gėlmėn, jis jau buvo beprarandęs ne tik savo dievotumą, bet ir lyrizmą. Į nesudėtingą gyvenimo istoriją įsipina dar viena – bene pikantiškiausia būsimąjo vyskupo biografijoje – intriga. A. Baranausko giminaitis ir lietuvių rašytojas Antanas Žukauskas-Vienuoelis savo prisiminimuose paliko užuominų apie egzaltuotas ir slopinamas erotines nuotaikas. Nežinia, kiek išties yra vertos Vienuolio

⁶ Ten pat, p. 22; Eilėraštis pateko į akademinį A. Baranausko raštų 1 tomą: A. Baranauskas, *Raštai*, t. 1: *Poezija*, Vilnius: Baltos lankos, 1995, p. 40.

⁷ A. Baranauskas, *Dienoraštis*, p. 43.

⁸ A. Baranauskas, *Raštai*, t. 1, p. 54.

interpretacijos: jos lygiai gali atspindėti buvusią realybę, kaip ir meninį kūrėjo gyvenimo dramų stereotipą.

Kunigo J. Tumo įsitikinimu, K. Praniauskaitė buvo ta asmenybė, kuri pakylėjo ne tik poetines A. Baranausko aspiracijas, bet ir beatsžalančius religinius jo jausmus. Nekyla jokia abejonė, kad pačiam A. Baranauskui galimybė peržengti aukštesnės kilmės ir romantiškos praeities bajorų šeimos salono slenkstį buvo lyg Apvaizdos dovana. Apie tai jis svajoto raštinėse, įsivaizdavo dardėdamas valstietiškais vežimais ar brisdamas Žemaitijos miestelių purvą. Jis pagaliau susipažino su tokia draugija, apie kokią svajoto skaitydamas knygas. Tokia aplinka reiškė pakylėtus jausmus, intensyvesnį intelektualinį gyvenimą, subtilesnį skonį. Po kelerius metus trukusio bendravimo su žemiausios valdininkijos grandies atstovais jis pasijautė pagerbtas kilnios žemaičių bajorų giminės, davusios savam kraštui ir karių sukilėlių, ir garsių kunigų. Karolinos tėvas Teofilis Praniauskas buvo ilgametis Telšių pavieto teismo asesorius. 1794 metais kovėsi sukilėlių gretose, buvo sužeistas, pateko į rusų nelaisvę ir įsirašė į Lietuvos istoriją kaip vienas pirmųjų Sibiro tremtinių.

Žemaitijoje pagarsėjo ir jo žmonos Marijos Praniauskienės giminė – Dobševičiai, iš kurių kilo keletas žymių kunigų. Tačiau tuo metu, kai A. Baranauskas užmezga pažintį su Borisevičiais ir Karolina Praniauskaite, šeima jau buvo netekusi tėvo Teofilio Praniausko, o dvi seserys ir septyni broliai pasklidę po Rusijos imperiją ir Europą. Ne visus juos mena istorija. Vienas brolis, 1831 metų sukilėlis Marcelinas, leido dienas emigracijoje Prancūzijoje, tačiau palaikė ryšius su Lietuva. Susirašinėjo su seserimis, rūpinosi kultūriniais reikalais. Tas pats Marcelinas, senų kovų veteranas, su savo sūnumis veržėsi į sukilimą ir 1863 metais: jie prisidėjo prie jūros ekspedicijos, kuri turėjo išsikelti Baltijos pajūryje ir sustiprinti sukilėlių pajėgas. Tačiau šis žygis nepasisekė.

Dar trys broliai – Feliksas, Vladislovas ir Napoleonas – tuo pat metu buvo įsikūrę Peterburge. Apie pirmąjį turime nedaug žinių. Vladislovas buvo išsitarnavęs aukštas pareigas karinėje tarnyboje, o Napoleonas tapęs Rusijos švietimo ministerijos pareigūnu. Viena yra aišku: visi trys peterburgiškiai Praniauskai buvo artimi Simono Daukanto ir Motiejaus Valančiaus aplinkai. Jiems rūpėjo tautiniai lietuvių siekiai, jie sąmoningai siejo savo likimą su lietuvių reikalais.

A. Baranausko biografijoje giliausius pėsakus paliko Otonas Praniauskas – vienas šviesesnių Žemaičių vyskupijos kunigų. Baigęs Vilniaus dvasinę akademiją, jis vėliau tapo vyskupo Motiejaus Valančiaus sekretoriumi ir Varnių seminarijos profesoriumi. Varniuose, kurie XIX amžiaus viduryje buvo keliolika metų pasidarę svarbiausiu lietuviškos veiklos židiniu, jis bendravo su S. Daukantu, kunigu J. A. Kašarauskiu – savamokslu filologu ir gamtininku, su literatu ir sukilėliu Mikalojumi Akelaičiu. Kitaip tariant, jis sukosi pačiame kultūrinio lietuvių sąjūdžio sūkurėje. Kunigas Otonas Praniauskas buvo eruditas, puikus literatūros žinovas, bibliofilas, aprūpindavęs naujausiomis knygomis savo globojamą seserį Karoliną. 1858 metais kanauninkas O. Praniauskas paskiriamas Utenos klebonu, o netrukus jo globon persikelia Karolina su motina. Otono vaidmuo dvasinėje Antano Baranausko karjeroje buvo itin didelis.

Tačiau poeto brandai svarbiausia buvo Karolina Praniauskaitė – galbūt didžiausioji jo Mūza. Pabandykime pasekti jūdvių „tragišką sielų simpatijos istoriją“, nusidriekusią per kelerius metus iki poetės mirties 1859-aisiais. Šios istorijos pradžia yra gerai žinoma. Gegužės mėnesį per atlaidus Sedoje A. Baranauskas susipažino su savo vyresniu kolega Telšių valstybės turtų rūmų raštininku P. Borisevičiumi, pagarsėjusiu literatūros mėgėju. Greičiausiai tada, užsimezgdusio pokalbio metu, turėjo išaiškėti kiti laimingi sutapimai. P. Borisevičiaus žmonos Teklės Borisevičienės sesuo pasirodė esanti poetė Karolina Praniauskaitė. Taip per giminių rankas panelę Karoliną pasiekė A. Baranausko eilėraščių sąsiuvinis.

Tačiau neatmestina ir kita prielaida. A. Baranauskas jau prieš tai buvo girdėjęs apie poetę K. Praniauskaitę, lygiai kaip tos pačios žinybos – Valstybės turtų rūmų tarnautojas P. Borisevičius buvo girdėjęs apie neeilinį Skuodo valsčiaus valdybos raštininką, kuris tarp saviškių taip pat galėjo būti

žinomas eiliuotojas. Ši prielaida daro įtikinamesnį pirmojo susitikimo rezultatą – eilėraščių sąsiuvinio perdavimą per Borisevičių rankas.

K. Praniauskaitė, kuri tada kaip tik išgyveno kūrybingiausią savo gyvenimo laikotarpį, netruko atsakyti A. Baranauskui tuo pačiu. Jau kitą dieną ji nusiuntė Skuodo raštininkui eilėraštį „Zesłanie ducha“. Dar po kelių dienų ji siunčia pluoštelį V. Sirokoslės eilių ir savo kūrinėlį „Do młodego poety“. Toks greitas atsakymas rodo, jog K. Praniauskaitė su dideliu nekantrumu stengėsi plėsti intelektualines ir menines savo aplinkos ribas. Vargu ar rastume anuometinių tekstų, kuriuose būtų išreiškiamas pasitenkinimas kultūrinio Lietuvos gyvenimu. Tuo metu net vilniečiai menininkai ir literatai nuolat kalbėjo apie nuosmukį, apie būtinybę kelti kultūrinį krašto pajėgumą. O ką ir kalbėti apie provincijos padėtį, kurią K. Praniauskaitė ir tuo labiau A. Baranauskas gerai pažino.

Poetė kreipėsi į savo naują bendramintį tokiais žodžiais: „Broli Kristuje, nors tavęs ir nepažįstu...“ A. Baranauskui tai kelia kone jausmų euforiją. Dienoraštyje atsiranda įrašų, kuriuose jis išdėsto savo nuomonę apie jos eiles:

Paprasta eilių intonacija, aukštos krikščioniškos mintys, gilus tikėjimo, vilties ir meilės žodžiai tose eilėse galingai prabilo į mane, o mielas žodis „Broli“, suskambėjęs pirmą kartą išvažiavus nuo tėvų, šalia tokių rimtų ir kažkokiu šventumu ir paprastumu dvelkiančių minčių, plačiai išsiskleidė, taip sakant, tuščios sielos erdvėse.

A. Baranauskui atsakyti prireikė penkių dienų. Gražindamas V. Sirokoslės rinkinį, jis siunčia K. Praniauskaitei į Telšius savo atsaką – „Śpiewaczko Żmudzi, uroczej krainy“. Dar po kelių dienų jo rankose atsiduria atsakymas „jaunajam poetui“: „Už ką man skiri tokį garbingą vardą...“, kuriame poetė iš tiesų prisipažįsta, ką jai reiškia būti išgirstai:

Tyś mię zrozumiął, o jakże mi błogo,
Jak miło śpiewać, kiedy jest dla kogo,
Tak serce pragnie, i tak życie tobie
Śpiewać dla braci, zapomnieć o sobie!⁹

Poetiniai prisipažinimai plaukia vienas po kito. A. Baranauskas eiliuotame atsakyme neslėpė savo padėties ir kilmės, kuri nuo pat vaikystės neleido išvysti taip geidžiamos tikros mokslo šviesos. Jis kukliai vertino savo eiliavimo patirtį ir gebėjimus, jis sakėsi nenusipelnęs poeto vardo. Ragindama mažiau galvoti apie save, o dainuoti broliams, lygiai kaip patardama paguodos ieškoti religijoje, K. Praniauskaitė palietė išties jautriausias A. Baranausko savijautos vietas. Dainuoti broliams ir ieškoti susitaikymo su savimi ir su pasauliu Bažnyčios tarnyboje – tai galėjo būti visai natūrali ir suprantama gyvenimo scenarijaus intriga. Praeis tik metai ir trys mėnesiai, o A. Baranauskas jau stos prieš Varnių dvasinės seminarijos egzaminuotojus.

Tiems trims dviejų jaunų žmonių ir jaunų poetų intensyvaus bendravimo mėnesiams tyrinėtojai yra paskyrę nemažai popieriaus. M. Biržiška ir J. Tumas, A. Vienuolis ir R. Mikšytė yra pabrėžę lemtingą to susitikimo reikšmę *Anykščių šilelio* autoriaus brandai. Kita vertus, minėtų biografų nuomonės dėl tos įtakos pobūdžio ir abipusio poveikio yra labai skirtingos. Galėtume nubrėžti kelias plotmes, kuriose išsiskiria tyrinėtojų nuomonės. Pirmoji, intymiausia – tai asmeniniai K. Praniauskaitės ir A. Baranausko santykiai, simpatijos, visa tai, ką J. Tumas apibūdino savais žodžiais: „Matome aiškų budimą erotinių jausmų, kuriuos greitai nuslopino seminarija.“¹⁰

Kita plotmė – tai A. Baranausko pasaulėžiūros, kurioje iki tol nestigo valdininko lojalumo rusų valdžiai apraiškų, pasikeitimas. Galiausiai yra nepaprastai svarbu pasekti tą poveikio liniją, kuri siejasi su A.

⁹ Ant upės krašto blindelė auga, Vilnius: Vaga, 1987, p. 61; R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, p. 32.

¹⁰ J. Tumas, *Antanas Baranauskas. 1835–1902*, Kaunas: „Vaivos“ bendrovės leidinys, 1924.

Barausko požiūriu į savo poezijos kalbą. Minėtų autorių rašytose jo biografijose yra iš esmės priešingai interpretuojamas šis klausimas: katras katrą – K. Praniauskaitė ar A. Barauskas – paskatino daugiau rašyti lietuviškai?

Šiame skyriuje mums labiausiai knieti jausmų, estetinių ir etinių A. Barausko orientyrų plotmė. Kaip santykiai su panele Karolina galėjo nulemti jo pasirinkimus, kūrybą ir kunigystę? J. Tumo diagnozė – jog prabudo erotiniai jaunuolio jausmai – buvo paremta paties poeto tekstų interpretacija ir asmenine biografo patirtimi. Kas jau kas, bet kunigas J. Tumas galėjo suprasti ant seminarijos slenksčio stovinčio romantiško jaunuolio svyravimus ir pasirinkimus. Biografo neapgauna dienoraštis A. Barausko prisipažinimas: „O, kaip puiku, gyvenant tarp šaltų, kaip ledas žmonių širdžių, išgirsti tokią karštą širdį!“

Suprantama, kad poetinę energiją erotinių jausmų budimas skatina, tačiau tanki paslapties skraistė pridengia kitą jaunųjų poetų santykių baigtį – A. Barausko pasiryžimą iškeisti pasaulietinį gyvenimą į dvasininko sutaną. Kuo čia pasireiškė Karolinos vaidmuo? J. Tumas išties nematė interpretacijos sunkumų ir manė, kad A. Barausko posūkis į kunigystę visai neprieštarauja besimezgančios simpatijos faktams. Tiesiog taip buvo nuspręsta, o natūraliai kylančias erotines nuotaikas nuslopino seminarija. K. Praniauskaitės paliktos eilės (gaila, kad buvo sudeginti kiti jos užrašai ir korespondencija) liudija ją buvus labai religingą ir suvokiančią savo misiją liaudies giesmininko atžvilgiu. Toliausiai savo interpretacijomis siekė būsimojo Seinų vyskupo brolio Jono vaikaitis rašytojas Antanas Vienuolis-Žukauskas. Jo palikti beletrizuoti memuarai yra labai įdomus šaltinis ne tik ir ne tiek A. Barausko biografijai, kiek liaudiškosios pasakojamosios istorijos studijomis. Tas atsiminimų tomelis ir skyrius apie A. Barauską yra kelių patikimumo sluoksnių. Neabejotinai vertingi tie Vienuolio liudijimai apie mus itin dominantį Seinų periodą, kurie remiasi jo paties atmintimi. Antra, ganėtinai įtikinamai skamba tam tikri siužetai, matyti ir papasakoti jo senelės. Tačiau tuose pasakojimuose net pats atsiminimų autorius pastebi daug netikslumų, prieštaravimų ir prasimanymų. Galime neabejoti tik vienu dalyku: giminės, kuri didžiavosi iš jos kilusiu vyskupu, tradicijoje buvo kartojamos istorijos apie A. Barausko ir K. Praniauskaitės meilę ir net tariamai toli siekčius jaunųjų planus. Vienuolis neprasimanė to, ką girdėjo. Tačiau tai, kas buvo pasakojama, neatlaiko kritikos. Kita vertus, pernelyg romantizuotos ir sumoderninančios pasakojimą apie Seinų vyskupą yra paties Vienuolio interpretacijos.

Kas visų pirma išryškėja Vienuolio pasektoje versijoje? Jis štai ką papasakoja, pirmiausia turėdamas galvoje J. Tumo versiją, kurią mano esant paviršutinišką, kunigo sąmoningai supaprastintą, siekiant savo luomui deramų interesų:

Nors Tumas-Vaižgantas ir prof. M. Biržiška rašo, kad Praniauskaitė, pastebėjusi A. Barono gabumus, nupirkusi jam Telšių gimnazijos keturių klasių diplomą ir pasiuntusi į Varnių seminariją, bet aš iš savo bobutės su M. Uzdonaicia pasikalbėjimo girdėjau visai ką kitą. Žinoma, būdamas vaikas, aš mažai ką supratau, bet vėliau, paaugęs, kai ką sužinojau ir daugiau – o būtent, kad abu jauni poetai, A. Barauskas ir K. Praniauskaitė, buvo vienas kitą pamilę.¹¹

Argumentų savo girdėtai versijai patvirtinti rašytojas randa tų pačių visiems žinomų A. Barausko ir K. Praniauskaitės eilėraščių užuominose, nors dienoraščiu jis nesinaudoja. Tai, kad memuarų autorius galėjo daug ko nesuprasti vaikystėje, nieko nestebina. Apmaudžiau, kad jis, jau po II pasaulinio karo rašydamas apie A. Barauską, ne itin kritiškai perkratė atmintį – tai rodo ir minima XIX amžiuje nebūta Telšių gimnazija, ir kitos detalės. Į Vienuolio pasakojimą įpintam O. Praniauskui skiriamas ypatingas vaidmuo, jis padaromas Utenos klebonu dar prieš A. Barauskui įstojant į seminariją ir įgyja daugiau literatūrinio personažo negu realaus žmogaus bruožų. Vienuolio prisiminimuose svarbiausi dalykai yra jo paties prielaidos:

¹¹ A. Vienuolis, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius, 1957, p. 238.

Sunku patikėti, kad tokios jautrios sielos 23 metų jaunikaitis poetas, kuris girdėjo, kaip vidurnakčio tyloje „jaunas lapas arba žiedas ant šakelių kraunas“, kuris nuklausė, kaip „Šakom šnibžda medžių kalba šventa“, kaip „Žvaigždelės plevena, gaili rasa krinta“ ir kaip „ramum tykumu malda dūšių dangun kilsta“ (...), jaunikaitis poetas, sukūręs amžinajai Gamtai himną – būtų buvęs abejingas moteriškam grožiui, abejingas švelniai išauklėtai, tokios pat jautrios sielos kultūringai mergaitei poetei „piewczyni Żmudzi, uroczej krainy“ (...). Argi poetas daugiau apie ją nesvajoję, tik kaip apie „siostrze w bogu“, juo labiau, kad jis tuomet jau buvo raštininkas, su alga 30 rublių (...).¹²

Greičiau savo vaizduotės vedamas Vienuolis leidosi į miglotas interpretacijas, kuriose viena prielaida nesunkiai galėjo prieštarauti kitai. Štai kad ir paskutinė citatos pastraipa apie tam tikrą socialinę padėtį, kurią reiškė Skuodo raštininko vieta, prisiminimų autoriui netrukdo supinti visą istoriją į socialinės neteisybės dramą. Jos esmė būtų tokia: A. Baranauskas įsimylėjęs ir net pasipiršęs savajai Mūzai, bet ši panelė Karolina jam atsakiusi ne. Prieš tai nesyk A. Baranauskas ją lankęs Telšiuose, o apie tai sužinojęs kilmingasis kanauninkas Otonas Praniauskas pasistengė padaryti viską, kad mezaliansas* neįvyktų. Tai ir nulėmė Praniauskų šeimos motyvus tiek daug padaryti, kad A. Baranauskas iš Skuodo raštinės atsidurtų Varnių seminarijoje ir būtų priverstas nuslopinti savuosius jausmus askezės pratybomis. Pasak Vienuolio perduodamos sakinės jo močiutės istorijos, Utenos klebonas, siekdamas užkirsti galimoms jungtuvėms kelią, net lankė poeto šeimą, bendravo su tėvais, domėjosi ūkio padėtimi. Jos skurdas Vienuolio interpretacijoje buvusi svarbiausia A. Baranausko likimo kelio posūkio priežastis.

Šios suliteratūrintos, fiktyviai sudramatintos ir nenuoseklios istorijos pabaiga nesunkiai nuspėjama. Vienuolis bando įtikinti, jog K. Praniauskaitės palinkėjimo „wytrwać w bogu, bracie miły“ eilutė A. Baranauskui turėjusi reikšti atsisakymą tekėti ir postūmį į susilaikymą nuo žemiškųjų vilčių. Jis buvo priverstas nuslopinti savo meilės jausmą ir tai padarė. Bet dėl to jis daugiau niekad nebenorėjo prisiminti K. Praniauskaitės, „nors pats jos įkvėpimu jau kūrė antrąją „Anykščių šilelio“ dalį“. Tačiau tolesni padariniai, pasak Vienuolio, buvę itin lemtingi. Būtent seminarijoje A. Baranauskas apsilėidęs, sunaikinęs savyje beprabundantį menininko talentą ir galutinai iškeitęs poeziją į teologiją.

Tačiau, be jokios abejonės, mes turime būti dėkingi lietuvių rašytojui ir už tokius prisiminimus. Istorikui nuolat tenka susitikti su nepatikimais naratoriais. Net nepatikimas šaltinis psichoistorijos atveju gali būti naudingas, jei jis skaitomas su įdėmiu atsargumu. Negali būti pamirštos ir kai kurios interpretacijos, kurių įžvalgumas intriguoja ir dabar. Vienuolis kiek perdėtai pabrėžė, kad po poetės mirties niekados nei Varnių klierikas, nei Peterburgo akademikas, nei Kauno vienišius A. Baranauskas savo tekstuose jos neprisiminė. Psichologiniu požiūriu tai būtų išties labai rimtas bruožas fenomenalios atminties žmogaus biografijoje. Tai rodytų, kad jis tikrai nuslopino savyje kažką ypač svarbaus, ko niekad nepamiršo paslėpti, kas iš tikro buvo jautriausia pašąmonės kertelė. Tačiau, tiesą sakant, ir čia memuarų autorius nėra visai paraidžiui teisus. Tam tikri A. Baranausko gyvenimo epizodai ardo Vienuolio interpretacijos pamatus. Sykj, keliolika metų po *Anykščių šilelio* parašymo, kūrinių komentaruose apie mitologinius žalčio motyvus jis pamini ir J. I. Kraševskį, kurio *Vitolio raudos* fragmentą – pasaką apie žaltį – „Karolina Praniausiančia žemaitiškai išguldė...“ Pasak literatūros tyrinėtojos Viktorijos Daujotytės, poetui tai buvo ir objektyviai svarbus faktas, ir galimybė paminėti vardą artimo žmogaus, amžinai besiilsinčio Utenos kapinėse¹³. Keliuose laiškuose savo globėjui A. Vyšnevskiui, klieriko A. Baranausko rašytuose iš Varnių, taip pat minima žemaičių poetė. Taip, šie akademiškai sausoki užsiminimai yra faktas, tačiau jis visiškai nepaneigia Vienuolio prielaidos.

Ir dar: rašytojo memuaruose kūrybinės pasijos atvedavo jo mintį ir prie labai prieštaringų epizodų. Štai kad ir cituojamame atsiminimų tekste šalia paties Vienuolio versijos yra užrašytas ir kitoks, matyt, jo nei įtikinęs, nei sudominęs siužetas:

¹² Ten pat, p. 248.

* Mezaliansas – socialiniu atžvilgiu nelygi santuoka. (Red.)

¹³ V. Daujotytė, „Antanas Baranauskas – lyrikas“, *LKAB*, p. 53.

Atsimenu, kai aš, jau būdamas gimnazistas, vieną kartą paklausiau savo motinos, ar nebuvo mano senelis¹⁴, Skuodo raštininkas, pasipiršęs K. Praniauskaitei. Ji mane suniekino ir tik pasakė, kad K. Praniauskaitė buvo pasišventusi išgyventi „panystėje“, o A. Baranauskas tik apie dvasiško stoną tesvajojęs. (...) Vengdavo su manim apie tai kalbėti ir mano bobutė. Ir ji visuomet nukreipdavo kalbą apie abiejų jaunų žmonių pasišventimą „čystatoje“ gyventi (...).¹⁵

Artimųjų vengimas kalbėti apie tai, ko jie iš tiesų ir negalėjo žinoti, tik sustiprino Vienuolio nenorą patikėti, kad viskas iš esmės būtų taip galėjo ir susiklostyti, kaip liudijo jo motina ir senelė. Regis, R. Mikšytės tyrimai ir interpretacijos išklubina visas rimtesnes Vienuolio versijos atramas ir verčia galvoti apie kitokią, nors ne mažiau romantišką dviejų poetų sielų draugystę, jos pabaigą ir padarinius A. Baranausko gyvenimui.

R. Mikšytė savo monografijoje pasistengė apsieiti be sunkiai įrodomų insinuacijų*. Netiesiogai ir atsargiai polemizuodama su Vienuoliu, ji pirmiausia sugriovė stereotipinę *socialinės nelygybės* versiją. Visų pirma, kitaip nei Vienuolis, ji atskleidė lietuviškąjį Praniauskų šeimos patriotizmą, kuris nebuvo jokia nuostabi išimtis Žemaitijos bajorų visuomenėje. Ji visai pagrįstai nepastebi jokių dvarininkiškos arogancijos ženklų nei kunigo Otono Praniausko elgesyje, nei visoje šeimos aplinkoje. Nerado autorė taip pat jokio pagrindo piršlybų ir atsisakymo istorijai. Išties, įdėmiai įsiskaitydama į A. Baranausko dienoraštį, gerai išstudijavusi kūrybinį K. Praniauskaitės palikimą, autorė neabejoja platoniška dviejų jaunų sielų simpatijos istorija, nors jos ir neplėtoja psichologinėje lyrikos ir kunigystės plotmėje, kuri mums išties yra svarbi. Tiesa, poeto dienoraščio pabaiga ganėtinai mįslinga. Nuo 1855 metų pavasario įrašai jame pasidaro nebereguliarūs, o jo pabaiga – greičiausiai vienu prisėdimu parašyta 1856 metų vasaros pradžioje – yra iš esmės tik dvasinės būklės santrauka, kur mes nerasime nieko konkretaus, kas leistų įsigilinti į beveik vienerių metų laikotarpį, kada jaunuosius poetus skyrė tik kelios dešimtys varstų, kuriuos Skuodo raštininkas įveikdavo dažniausiai pašto vežimu. Nėra visiškai aišku, kada ir kokiomis aplinkybėmis prabilta apie Varnių dvasinę seminariją. Išties tikėtina, kad posūkis nuo pasaulietinės laimės perspektyvų kunigystės link įvyko ne iš karto. Šią prielaidą galėtų paremti A. Baranausko laiško, rašyto Telšiuose 1856 m. rugpjūčio 11 d., žodžiai:

Rūmų asesorii p. Nečiajevui tarpininkaujant, stojimo seminarijon metu tikiuosi būti laisvas. Tuo tarpu egzaminams išleido, šiandien vykstu. Tik negaliu tikėtis, kad šiais metais mane priims, nes Sedos dekanas, kurį tiktai šiandien, reikalo verčiamas pamačiau ir nežinau pavardės, paklausė mane, kokią mokyklą esu baigęs, ir sužinojęs, kad nemoku lotynų kalbos, sukėlė didelių abejonių mano planais. Ir galimas dalykas, kad po šio pokalbio gali tekti šiuos metus mokytis privačiai pas kun. Sideravičių, kuris žemaičių jaunuolius moko lotynų kalbos.¹⁶

Keli dalykai išryškėja šiame fragmente. Pirmiausia tai, kad apsisprendimas stoti į seminariją turėjo būti dar ganėtinai šviežias, kitaip A. Baranauskas tikrai turėjo iš anksčiau pasirūpinti repititoriumi ir pasirengti egzaminui. Antra, gali būti, jog jo rėmėjai, siekė atverti jam kunigo kelią, pasistengė, kad Telšių bajorų mokykloje A. Baranauskas išsilaukėtų egzaminus eksternu, o ne skolino jam 10 rublių, kaip teigia J. Tumas, kad šis įsigytų fiktyvų atestatą.

Mirštančios Karolinos Praniauskaitės prašymu sudeginus jos archyvą ir trūkstant kitokių dokumentų, mes turime pripažinti, kad intymiausi šios istorijos epizodai niekad negalės peržengti paprasčiausių prielaidų riboženklio. Lygiai kaip negalėsime tvirtai žinoti, kad platoniški jaunuolių jausmai nebuvo bent trumpam išsiveržę į laisvę. Vis dėlto solidžiausią poetų *sielų simpatijos* interpretaciją yra pateikusi R.

¹⁴ Anykštėnų papročiu seneliais Vienuolis vadino ir savo senelio brolius vyskupą Antaną, pas jį Seinuose gyvenusį Juozapą ir į Žemaitiją nusikėlusį Anuprą.

¹⁵ A. Vienuolis, „Iš mano atsiminimų“, p. 246.

* Insinuacija – prasimanymas, norint ką nors apjuodinti, kieno nors garbę nuplėšti, šmeižtas. (Red.)

¹⁶ A. Baranausko laišakai tėvams; žr.: A. Baranauskas, *Raštai*. T. 2, Vilnius: Vaga, 1970, p. 102–101.

Mikšytė. Ji neabejoja, kad Praniauskai ir asmeniškai pati Karolina pastūmėjo Skuodo raštininką kunigystėn. Turėdama galvoje iki pažinties su A. Baranausku liūdnai pasibaigusią K. Praniauskaitės meilės istoriją ir progresuojančią jos ligą, biografijos autorė yra linkusi manyti, kad sielų giminytė greičiau kreipė juos į religinę transcendenciją negu į sublimuotą erotiką. Tad ne mezalianso baimė buvo jų likimų varovė. Net ne neturtas, kaip manė Vienuolis, bet aiškus aukštesnių dvasinių vertybių ieškojimas žymėjo tuos draugystės metus. Greičiau jie sąmoningai pasirinko tokį lyrinės ir religinės giminytės kelią, kuris tikrai iš pradžių turėjo teikti vilties, kad religijos ir lyrikos neskiria kokios nors neįveikiamos užtvartos. Priešingai, romantiniame poeto, dainiaus ir pranašo įvaizdyje galėjo slėptis gundanti viltis, jog lyrika ir religinė egzaltacija srūva iš vieno šaltinio ir veda į tą pačią aukštybę. Tik vėliau, apie 1863 metus, likimo blaškomam ir artimiausius draugus prarandančiam kunigui A. Baranauskiui lyra pasirodys esanti nebevertas instrumentas.

Kita vertus, R. Mikšytei, kaip ir daugumai literatūros istorikų, nekyla abejonių dėl to, kad pats didžiausias A. Baranausko kūrybinis pakilimas ir emocinė įtampa buvo pasiekti 1855–1859 metais. Tai tas laikas, kai K. Praniauskaitės Mūza dar galėjo jį jaudinti. Tai buvo poeto gyvenimo laikas, kada seminarijos sienos ne tik nesutrukdė lyrikos versmei, bet ir regėjo, kaip gimsta *Anykščių šilelis* – kūrinys, kurio menine verte nesuabejojo jokie skeptikai ir kuris pakylėjo A. Baranauską į didžiųjų XIX amžiaus poetų gretą.

Seminarijoje praleisti metai ir intensyvios studijos, uoliai stengiantis užlopyti jaunystėje atsiradusias išsilavinimo spragas, nė kiek nestabdė poetinio įkarščio. Išryškėję autodidakto* gebėjimai ir fenomenali atmintis leido jam pasiekti labai daug per labai trumpą laiką. Po dvejų metų jis jau bus siunčiamas į Peterburgo dvasinę akademiją, kurios durys buvo uždaros daugeliui ir nuoseklesnius mokslus išėjusių klierikų. Varniuose religinių giesmių eiliavimas pamažėle ugdė poetinę techniką, apie kurią A. Baranauskas gan atvirai rašo laiške savo globėjui iš Rumsiškių laikų A. Vyšnevskiui. Jis kalba apie dvasinę ramybę, knygas ir savikritišką savo eilių vertinimą. Laiške nėra jokios priešpriešos tarp religijos studijų ir poetinio jausmo, nes

luomas, į kurį nevertam įstoti padėjo Dievas stebuklingu savo apvaizdos veikimu – savo ištikimų tarnų gailestinga ranka – užtikrina man visišką laimę, nes visiškai atitinka mano polinkius ir troškimus (...).

Nepasikeitęs ir labai valingo asmens balsas, liudijantis pasiryžimą siekti užsibrėžto tikslo. Jis rimtai žiūri į seminarijos mokymo programą, o knygoms skaityti ir literatūros studijoms lieka laisvalaikis. Vėliau, jau Miuncheno universitete, A. Baranauskas leis sau didesnę studijų laisvę. Dabar savo poezijos pomėgius jis apibūdina kukliai:

Kai dėl mano mėgstamos pramogos rašyti eiles, tai iš tikrųjų parašiau keletą terlionių, bet tos yra visiškai nevykusios. Todėl niekas jų neskaito. Nepaisant to, vienok baimė pasirodyti nedėkingu Tamstai, privertė mane pridėti čia, pagal Tamstos pageidavimą, tris dalykėlius, mano nuomone, labiausiai vykusius iš visų mano terlionių: „Atsakymas P. K. P.“, „Atsakymas K. K. K.“ ir „Įrašas G. K. K. K. poezijos rinkinim“. Prie šių pridėjau antrąjį P. K. P. atsakymą man, nes jame atsiveria tos didelių vilčių teikiančios autorės įrodymų jėga ir pažiūrų tvirtumas.¹⁷

Apie savo poetinį ryšį su P. K. P. A. Baranauskas kalba ramiai ir atvirai, parodydamas, kad tarp seminarijos sienų jos prisiminimas nekėlė jokių skaudžių asociacijų, bet priešingai – skatino kelti savo *pramogavimo* kokybę. Klieriko duona ir eilės nors ir neatrodo buvusios vienodos reikšmės pačiam autoriui, tačiau ir nekonfliktavo. Galima jausti gan stiprų pasiryžimą siekti poezijos kokybės, nesustoti pusiaukelėje, tobulėti. Jis rašė A. Vyšnevskiui 1857 m. birželio 22 d.: (...)

* Autodidaktas – savamokslis, savarankiškai ką nors išmokęs. (Red.)

¹⁷ A. Baranausko laišakai A. Vyšnevskiui; žr.: A. Baranauskas, *Raštai*, t. 2, p. 109–110.

turiu pasakyti Tamstai tą patį, ką esu sakęs Žemaičių Poetei, siųsdamas šį dalykėlį kartu su keletu kitų (...). Ir iš tikrųjų, kuo gi labiau galėčiau pasikliauti, jeigu ne Tamsta, nes tikiu, kad tuose vaikiško, neišlavinto proto vaisiuose Tamsta nepanorėsi šaltos kritikos akimis ieškoti literatūrinių vertybių, priešingai, kupinas atlaidumo didžiausioms klaidoms, ir toliau savo šviesia korespondencija manyje ugdyti šiam darbui naujas jėgas ir naujus norus.¹⁸

Šie žodžiai rodo, jog seminarijos nuotaikos netrukde poetui ramiai žvelgti ir į poezijos pamokas, ir į K. Praniauskaitės vaidmenį. Ar ne jos veikiamas formavosi ir toks poezijos ir dainiaus (*wieszcz*) pašaukimo supratimas, kurį jis išskleidė eilėraštyje „W Poce czoła (do Poetów)“, parašytame artėjant į pabaigą pirmiesiems mokslo metams Varnių seminarijoje: „Gdy serce człowieka lodów gniołą kleszcze, Bóg Kościołowi w pomoc zsyła wieszczę.“ Jei A. Baranauskas ir galėjo būti nuslopinęs bundančius erotinius jausmus, tai tikrai ši aplinkybė nenulėmė nei jo poezijos likimo, nei jo tikėjimo. Ne dėl to vėliau ima trūnyti jo lyra. Reikėjo dar kelių gyvenimo išbandymų, dar kelių smūgių, kurie bręstančiam protui turės lemiamą įtaką. Čia įsivėl ir religiniai jausmai, ir draugų praradimai, ir politinės bei socialinės nuostatos, kurios 1863 metų sukilimo saulėlydyje užtvėns poetines A. Baranausko versmes.

„Už mūsų ir jūsų laisvę!“

„Błogosławiony, kto z Bożej ręki
Przyjąwszy cudne, świetne piosenki,
W zachwicie duszy, w serca prostocie
Śpiewa Ojczyźnie Prawdzie i Cnocie.“
(A. Baranauskas, 1857 03 16)

Likimas, suvedęs Skuodo raštininką su K. Praniauskaite ir jos šeimos aplinka, budino ne tik erotines nuotaikas ar religinę egzaltaciją. Aukštesnių vertybių paieška vedė lojalizmo dvasia muštruotą jauną valdininką prie socialinio teisingumo paieškos ir patriotinių nuotaikų temos. Galima sakyti, kad iškilus K. Praniauskaitės raginimas atmesti „niekingas žemės viliones“, liautis galvoti vien apie savo asmeninius vargus ir nedalią, o dainuoti Aukščiausiajam ir savo krašto liaudžiai buvo nepaprastai svarbus A. Baranausko pažiūrų stimulus.

Ty mię życieniem zachęcasz swojém,
Żebym zapomniął smutek i jęki
Żebym dla braci nucił piosęki...
(...)
Męztwo Twej Duszy będzie mi wzorem
W tęskniej dla braci uroczej pieśni
Wskrzesić zpod grubej przeszłości pleśni
Wieków zamarłych dawne wspomnienia
Cudnym ozdobić kwiatem marzenia
Zebrać od ludu dawne podania
Zęby w czarownym wdzięku ożyły
To jest zaszczytnie, lecz mi zabrania
Mierność poznania Ducha i siły.¹⁹

¹⁸ Ten pat, p. 111.

¹⁹ „Do P. K. P. (roniewsiej)“, – A. Baranauskas, *Raštai*, t. 1, p. 82–83.

Praniauskų šeimos patriotizmas įgyja A. Baranauskui milžinišką galią, ką geriausiai išreiškia jo paties eilės. Kaip rašo R. Mikšytė, jis nepamiršo poetės nei „iškilmingoje gūdžioje tyloje“, nei daugiabalsiame kolegų šurmulyje. Tarsi stebuklu jis negalėjo patikėti, kad sėmėsi šviesos to meto Lietuvoje – tarp dviejų sukilimų – išlikusiame mokslo židinyje. Poetę kaip savo išgelbėtoją jis minėjo maldoje „su dėkingumu akyse“. Draugystės prisiminimų akimirkos vis užgaudavo „jo sielos stygas“ nelyg bundantys pavasario pumpurai. Poetės eilės ir po Varnių seminarijos skliautais vis dar skambėjo tarsi kvietimas dirbti aukštesniam tikslui – Dievui ir Tėvynei. A. Baranausko sueiliuoti laišakai K. Praniauskaitei yra tarytum liudijimai, kad jis laikė ją dideliu autoritetu, prieš kurį jautėsi įsipareigojęs ir atsakingas parodyti, kad einąs jos nurodytu keliu. Ir ne tik jis. Varnių aplinkoje atrandami nauji draugai, jie užsidega panašiu ryžtu gyventi kitiems, dirbti kitų labai, nešti žmonėms savo talento dovaną.

Latami młodzi, przyjaźnią starce,
Oba stateczni, oba rowieśni,
Rówiankę skromnej w talenta pieśni
Swięcimy Zmudzi słynnej pieśniarce.²⁰

Savo ir naujojo bičiulio Klemenso Kairio vardu tartais žodžiais A. Baranauskas pabrėžia idėjinę poetės viršenybę, primena savotiškus įsipareigojimus, stengiasi parodyti, kokia kryptimi modeliuoja savąjį gyvenimą. Išties nekyla jokių abejonių, kad religinis A. Baranausko įkarštis augo lygia greta su patriotinių jo jausmų versme ir kad šie abu dalykai buvo pažadinti ir sustiprinti K. Praniauskaitės šeimos, giminės ir artimųjų draugų aplinkoje.

Galima įžvelgti dar vieną poetų draugystės ypatybę. Tik savo Mūzos dėka A. Baranauskas pamažu ima atsikratyti valstietiško kuklumo ir socialinio nevisavertiškumo kompleksų. Jis ne tik nustoja ašaroti dėl savo nedalios ir skurdo, bet vis rečiau slepia savo liaudiškuosius – lietuviškus sentimentus. Greičiausiai Telšiuose, susidūręs su iškiliais žemaičių bajorų patriotizmo pavyzdžiais ir pamatęs, kad ir aukštesnio luomo atstovai pagarbiai prabyla žemaičių kalbos atžvilgiu, kelia jos atgaivinimo klausimus, A. Baranauskas vis dažniau imasi rimuoti lietuvišką žodį. Tiesa, J. Tumas mėgino kelti klausimą, ar tik nebus čia ir priešingos įtakos, kurią darė poetei Skuodo raštininkas ar Varnių klierikas. Pasak biografo, A. Baranauskas savo ruožtu paveikė poetę, kad ji, „lenkų kultūros Žemaičių bajoraitė“, iki tol rašiusi tik lenkiškai, 1856 metais išvertė iš J. I. Kraševskio *Vitolio raudos* vieną dalį, pavadindama ją „Žalčio motė“²¹. Tačiau turima medžiaga, ko gera, veikia liudija pačiam A. Baranauskui patyrus didesnę įtaką, gavus paraginimus ir pamokas rašyti liaudžiai lietuviškai. Varniuose, vyskupo M. Valančiaus aplinkoje, kurioje didžiulį vaidmenį vaidino O. Praniauskas, lietuviškos raštijos gaivinimas tapo vienu svarbiausių klausimų. Nebuvo jokia paslaptis, kad vyskupas labai proteguoja jaunąją, lietuviškam darbui pasiryžusią kunigų kartą. Tad vargu ar daug lėmė šiai aplinkai A. Baranausko pasirodymas.

Kaip siejasi lietuviškas patriotizmas, kuris poetinį žodį vedė prie *Anykščių šilelio*, amžininkų akyse jam pelniusio amžiną šlovę, ir sukilėliška revoliucinga energija, kuria alsuoja tuometinė A. Baranausko kūryba? Kaip derinasi lietuviški poeto sentimentai, neišvengiamai vedę į separatizmą nuo lenkų, su unijinėmis sukilėlio pažiūromis? Šis svarbus A. Baranausko biografijos epizodas yra sutampantis su episteminėmis lietuvių tautos pabudimo XIX amžiuje problemomis.

Jau buvo užsiminta, kad anuomet Lietuvos dvikalbystė – lygiagretus lenkų ir lietuvių kalbų vartojimas – buvo suvokiama kaip visiškai natūralus dalykas. Ėmė plėstis lietuvių kalbos vartoseną, ryškėti pastangos vis aukštesnius kūrybos tikslus įgyvendinti ta kalba, kuria kalbėjo liaudis, bet neretai niekino aukštesni bajorijos sluoksniai. Tačiau ta pati Lietuvos bajorija grindė savąjį lietuvišką tapatumą ilga ir šlovinga Lietuvos istorija. Vytauto Lietuvos palikuonimis save suvokė tie daugiakalbiai bajorai, kurie

²⁰ Dopisek do Równianki, – *Raštai*, p. 153.

²¹ J. Tumas, *Antanas Baranauskas. 1835–1902*, p. 25.

skaitė Teodoro Narbuto *Dzieje narodu Litewskiego* ir J. I. Kraševskio veikalus. Lietuvių mitologija buvo lietuvių bajorijos savastis. Juos visus vienijo istorinės atminties siužetai. XVIII amžiaus pabaigoje pralaimėjus karus ir sukilimus, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorams liko tik Lietuvos Statutas (ir tai tik kuriam laikui) bei istorija. XIX amžiaus pirmosios pusės supratimu, vienintelis tinkamas dalykas, galintis palaikyti tautos atgimimo viltį, yra istorinė atmintis. „Nelaimingai tautai niekas labiau netinka, kaip domėtis savo istorija. Kur ieškoti paguodos, kur pasisemti ištvėmės dabartinėse nelaimėse, jei ne buvusio spindėjimo prisiminimuose“, – tokiais lenkų kalba parašytais žodžiais į Lietuvos publiką kreipėsi 1813 metų kraštotyrinės anketos sudarytojai. Dar po dvidešimt metų istorikas Mychalas Balinskis (Mychalas Balinskis) rašys J. I. Kraševskiui:

Viskas, kas liečia lietuvių tautos istoriją, beveik visiškai apleista, yra labiau pageidautina. Darbuotis dėl jos aiškumo ir medžiagos rinkimo laikau savo pilietine pareiga (...).²²

Tačiau „pilietinė pareiga“ gilintis į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją ilgą laiką bylojo vieną labai svarbų faktą: Lietuvos istorijos veikėjai buvo bajorija, *obywatele*. Jie, kaip atskira nuo lenkų *koroniarzy* (koroniažų) gentis, buvo tarsi tos istorijos savininkai. O liaudis gyveno savo sinkretinės sąmonės, folklorinių tradicijų pasaulyje, kur dar nekrito istorijos šviesa, štai kodėl toks svarbus lietuviškosios sąmonės lūžis prasideda tuomet, kai istorikai, pirmasis iš jų S. Daukantas, ėmėsi rašyti lietuviškai Lietuvos istorijos tekstus. Jų siekinys buvo paversti lietuvių liaudį sąmoninga Lietuvos istorijos dalyve ir kartu vis reiklesne savo likimo šeimininke.

Kartu su politiniais laisvės siekiais augant valstiečių emancipacijos nuotaikoms, archajiškos socialinės takoskyros, per amžius į du pasaulius dalijusios valstiečius ir bajorus, pamažu ėmė dilti. Rūpinimasis valstiečių reikalais, jų buities pagerinimu ėjo greta kultūrinių poreikių tenkinimo. Vyskupo M. Valančiaus dėka Katalikų bažnyčia Lietuvoje išties tapo svarbiausia šio veiksmo dalyve. Masinis blaivybės sąjūdis ne tik suvienijo lietuvių valstietiją, bet ir sukėlė populiaros spaudos bangą. Kilo poreikis lietuviškai periodinei spaudai. Keleto laikraščių prospektai su solidžiais prašymais, kad būtų suteiktas leidimas jiems leisti, atgulė ant caro valdžios stalų, tačiau nesulaukė teigiamo atsakymo. Nors Aleksandro II vyriausybė jau buvo pradėjusi pasirengimo valstiečių reformai ir baudžios panaikinimui darbus, nors panašūs leidimai jau buvo suteikti latvių ir estų kultūrininkams, tačiau į maištingus lietuvius buvo pažiūrėta įtariai.

Tas siekis gaivinti lietuvių kalbą, paakintas dar XIX amžiaus pradžioje Ksavero Bogušo raštu, Vilniaus universiteto studentų, 20-aisiais XIX amžiaus metais susispietusių apie Simoną Stanevičių, Simoną Daukantą, Kajetoną Nezabitauskį ir kt., masines formas pradėjo įgauti būtent vyskupo M. Valančiaus epochoje, prasidėjusioje prieš 1863 metų sukilimą. Paties M. Valančiaus kūryboje lietuviškai parašytas solidus istorijos veikalas *Žemaičių vyskupystė* (t. 1–2, Vilnius, 1848) buvo puiki demonstracija to, kad lietuvių kalba gali rasti sau garbingą vietą tautos gyvenime. Ji rodė augantį supratimą, kad net palaikydama politinius ryšius su Lenkijos Karūna Lietuva neturi nustoti naudotis savo kultūrinėmis teisėmis. Kita vertus, būtent akademinų tekstų lietuvių kalba pasirodymas – ir dar iš po vyskupo plunksnos – kėlė didžiausių aukštuomenės šurmulį. Prieštaravimai augo, tačiau ne tiek, kad nebūtų galima svajoti apie bendrą ateitį ir kelti bendro sukilimo vėliavas. Šiame kontekste sustiprėja ir šūkio „Už mūsų ir jūsų laisvę“ prasmė.

A. Baranausko studijų Varnių seminarijoje metu šios nuotaikos, be jokios abejonės, buvo gajos. Jų nerodyta viešai, tačiau atokiai nuo centrinės rusų valdžios akių nedideliame Žemaitijos miestelyje susispietusi lietuvių šviesuomenė gan audringai rezgė viltingos ateities planus. Lietuviško patriotizmo jausmų skatinamas A. Baranauskas vis dažniau eiluoja lietuviškai, nors nepamiršta tobulinti ir savo lenkų

²² Žr. plačiau: „Simono Daukanto pasaulis“, – E. Aleksandravičius, *Praeitis, istorija ir istorikai*, – Vilnius: Vaga, 2000, p. 40–41.

kalbos. Jo besikeičiančias nuotaikas rodo 1856 m. lapkričio 22 d. eiliuotas pasveikinimas K. Kairiui. A. Baranauskas savo bičiuliui linki:

Suskambint kankliais mūsų žemės garso,
Idant Lietuva iš ilgo ir skerso
Iš Tavo giesmės dangiškų prajėvų
Pažintų darbus senolių ir tėvų.

Tai iš tiesų, tariant R. Mikšytės žodžiais, buvo programinis palinkėjimas tokių darbų, kokie ir pačiam A. Baranauskui iškilo svarbiausiu gyvenimo uždaviniu. Lietuvos praeitis tampa svarbiu romantinės poetikos atsparos tašku. Istorija ima kalbėti dabartyje gyvenančiam žmogui apie buvusį spindesį, laimingą gyvenimą. Praeitis sudaro kontrastą dabarties nuopuoliui. Poetas pranašas griebiasi istorijos pasakojimo, kad parodytų savo amžininkams jų egzistencijos skurdą, sukeltų jausmus ir ryžtą, viltis ir jėgas geresnio gyvenimo siekiamams. Vis mažiau nuolankumo Lietuvos likimui, kuriam A. Baranauskas dar prieš metus atrodė visiškai lojalus.

1857-ųjų vasarą poetas parašo vieną iš programinių savo eilėraščių „Dainų dainelę“. Rašė greičiausiai tėviškėje Anykščiuose. Žvelgiant į kalnų apjuostą Anykščių peizažą, o gal gaivinant širdžiai mielus kelionių po kalvotąją Žemaitiją prisiminimus, piešta didinga senovės Lietuvos vizija. Kaip sako poeto biografė, ta vizija kėlė A. Mickevičiaus *Konrado Valenrodo* ir S. Daukanto *Būdo senovės lietuvių* vaizduojamos, girių paslėptos pagoniškos Lietuvos galybę:

Ten miškai snaudė, ten meškas gaudė
Kasdien lietuviai iš seno.
Užė braškėjo medžiai nuo vėjo
Ten, kur lietuviai gyveno.

Ant smėliakalnių, ant piliakalnių
Ažuolai švęsti kerėjo, –
Ir tie dievaičiai, kuriuos žemaičiai,
Kuriuos lietuviai turėjo.

Lietuva buvusi didžiulė: už Dauguvos ir Smolensko žemių, „už Dunojėlio, kur be šešėlio / Saulelė žmogų apšviečia“. Šiame eilėraštyje sueilijuojama visa trumpa Lietuvos istorija. Poetas savo lyrikos žodžiu tartum įteisino lietuvių poezijoje istorinius Lietuvos suverenumo pamatus: „Tenai Lietuva per amžius buvo.“²³

„Dainų dainelėje“ suskamba ir socialinio teisingumo reikalavimai, viltys, jog „Dievas gelbėjo ir pažadėjo, / Kad nebebus ponų ir dvarų“. Eilėraštis kupinas didžiųjų permainų laukimo nuotaikų, tokių būdingų 1863 metų sukilimo išvakarėms. Tai buvo nuotaikos, kurios alsavo įsipareigojančios jaunystės proveržiais, neretai verčiančiais atmesti atsargaus proto argumentus. Ne kabinetinio veikėjo protas, bet dainiaus, giesmininko, poeto pranašo širdies balsas turi vesti liaudį pasitikti naujo gyvenimo. A. Baranauskas pranašišškai tvirtino, jog „štai diena aušta, naktis išlaužta“, ir neabejodamas ieškojo atsakymo į Lietuvos ateities klausimus:

Bet koks mums žodis tiesą parodys,
Koks keliavedys ves kelią?
Ant laisvės leisti linksmi ir skaisti
Ko klausys Lietuvos žmonės?

²³ Plg. R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, p. 63–64.

Atsakymą jis matė savo gyvenimo misijoje – poeto, kunigo, ganytojo pašaukime. Tai jo uždavinys parodyti žmonėms kelią į šviesą ir laisvę. Taip programiniame kūrinyje buvo įtvirtinta ir Katalikų bažnyčios tarno misija, kuri tiesiogiai siejosi su M. Valančiaus keliamais uždaviniais. Lietuvių atgimimo istorijoje tai buvo lemiamą aplinkybę, skatinusi aktyviausius sukilimo išvakarių lietuvių veikėjus, studentus Maskvoje ir Peterburge prašnekti apie „Telšių karalystę“, kurios neabejotinas autoritetas buvo vyskupas M. Valančius.

Praeities ir dabarties kontrastas yra nepaprastai svarbus reikšmingiausio poeto kūrinio – *Anykščių šilelio* atveju. Poema buvo parašyta per 1858 ir 1859 metų vasaros atostogas. Pats poemos parašymo faktas istoriografijoje neretai siejamas su patriotinių A. Baranausko jausmų pakilimu. Pirmasis stereotipu vėliau virtusį siužetą pateikė A. Jakštas-Dambrauskas 1907 metais krovuviškėje *Gabijoje*. Jo esmė buvusi tokia: 1857–1858 mokslo metais Varnių seminarijoje homiletiką* lenkiškai dėstė kun. Antanas Gabševičius. Jis mėgdavęs klierikus supažindinti ir su lenkų literatūros naujienomis. Atnešdavęs į paskaitas net A. Mickevičių ar J. Slovackį paskaityti. Sykį, perskaitęs *Pono Tado* ištrauką su Lietuvos girių vaizdais, profesorius pareiškė, jog tik lenkų kalba yra įmanoma pasiekti tokį vaizdo poetiškumą. Pasak A. Jakšto-Dambrausko, greta to dar buvo pasityčiota iš lietuvių kalbos. Tai ir sukėlė A. Baranauskui norą įrodyti, jog A. Gabševičius klysta²⁴. Taip kilo ši populiari poemos *Anykščių šilelis* atsiradimo versija. R. Mikšytė net teigia, kad ta informacija išėjo iš paties A. Baranausko lūpų²⁵.

Su įsigalėjusia nuomone labiausiai disonuoja kito 1857 metų Varnių seminarijos lankytojo, vėliau kunigo ir sukilėlio Vladislavo Dembskio, po sukilimo atsisveikinusio ir su gimtąja Lietuva, ir su kunigyste, liudijimas. Tai buvo aštri reakcija į *Gabijos* publikaciją:

Tik kaip buvęs mokininis profesoriaus kun. Gabševičiaus vienlaik su klieriku A. Baranausku Varnių seminarijoje, turiu viešai pasakyti: jeigu kun. Adomas Jakštas, rašydamas tą straipsnį, vistai išpasakojo pagal žodžių, girdėtų iš lūpų Lietuvos girių dainiaus, tai vyskupas Baronas, autorius „Anykščių šilelio“, buvo tokiu melagiumi, kokiu buvo išgama ir lenkomanu profesorius Gabšys.

Bet, kad pasimirę neb gali protestuoti prieš istoriskus melus, tai tik gyvųjų sąžinės privalumu yra traukti ne tik poetus vyskopus, bet ir jų garbintojus iš purvyno (...).²⁶

V. Dembskio ironija ir publicistinė polemikos strėlė buvo nukreiptos prieš mėginimus mitologizuoti netolimą praeitį. Jis išties teigė A. Gabševičių buvus puikų moralinės teologijos, homiletikos ir lenkų kalbos dėstytoją. Tik dėl seminarijos tvarkos jis nedėstęs homiletikos lietuvių kalba, „nors ją mylėjo ir geriau mokėjo, negu kiti seminarijos profesoriai arba Valančiauskas“. Tad prisiminimų autorius gynė A. Gabševičių nuo tiesioginių kaltinimų lietuvių kalbos niekinimu. Kita vertus, V. Dembskis abejojo ta minėto siužeto dalimi, kuri siejasi su A. Mickevičiaus *Pono Tado* aptarimu seminarijos auditorijoje. Pasak jo, joks vyskupas nebūtų leidęs dvasinės seminarijos paskaitose viešai skaityti pasaulietinės ir dar rusų valdžios uždraustos literatūros. V. Dembskis liudija:

Taigi ir aš su Baranausku, nuo rugsėjo 1857 iki liepos 1858 m. būdamas Varniuose, negirdėjau, nė nemačiau, kun. Gabševičia būtų klierikams ant lekcijų skaitęs Mickevičiaus, Krasinskio ar Slovackio poezijas. Tačiau gerai žinau, kad profesorius morališkosios teologijos Gabševičia davinėjo labiausiai uždrausto vaisiaus ištikimiesiems klierikams ragauti.²⁷

* Homiletika – pamokslų teorija; mokslas apie pamokslų esmę, turinį, rengimą ir jų sakymą. (Red.)

²⁴ A. Jakštas-Dambrauskas, „Kas įkvėpė A. Baronui *Anykščių šilelį?*“, – *LKAB*, p. 402.

²⁵ R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, p. 71.

²⁶ V. Dembskis, „Kas įkvėpė Ant. Baronui *Anykščių šilelį?*“, – *LKAB*, p. 403–404.

²⁷ Ten pat.

A. Baranauskas buvo tarp tų išrinktųjų, ir per jį pats prisiminimų autorius gaudavęs A. Mickevičiaus kūrinį nuorašams pasidaryti. Tokia buvusi natūrali *Anykščių šilelio* genezė, kurioje labiau išryškėja ne profesoriaus mestas iššūkis ir ne kilnus jauno lietuvių poeto ryžtas pakelti mestą pirštine, o A. Mickevičiaus meninės išmonės gimdantys pavyzdžiai. Juk natūralu yra lygiuotis į etalonus.

Teisi yra R. Mikšytė, kuri neabejojo, kad A. Baranauskas brandino savo didžiąją poemą kelerius metus. Nebuvo tai momentinio afekto vaisius, o rezultatas kruopštaus pasirengimo, vaisingo eiliavimo abiem kalbomis, kurie seminarijos klieriko pramogą pavertė labai profesionaliu, lietuviškai patriotiniu veiksmu. Nuo *Anykščių šilelio*, pulsuojančio tėvynės ir jos gamtos meilės šuorais, nebuvo toli iki *Kelionės Peterburkan* ar *Pasikalbėjimo giesmininko su Lietuva* – labai prieštaringo ir tuo pat metu labiausiai antirusiško, anticarinio ir konservatyviai programinio A. Baranausko kūrinio patriotizmo. *Kelionė Peterburkan* – tai 800 eilučių poema, kurią A. Baranauskas sukūrė 1858–1859 metais ir kuri bene tiesmukiškiausiai pateikia politines jo pažiūras ir abejones. *Kelionėje*, kaip ir *Anykščių šilelyje*, gausu paralelių su A. Mickevičiaus kūryba. Savo valia palikdamas gimtąjį kraštą varganoje pašto karietoje, A. Baranauskas išgyveno ilgesio valandas taip pat skausmingai, kaip valdžios tremiamas į Peterburgą Vilniaus filomatas A. Mickevičius. Jis aprašo šiaurinę sostinę ir vandeningą Nevą lyg Rusijos galybės simbolius, kurie palyginami su priespaudoje gyvenančios tėvynės likimu. Skriaudos jausmas stiprinamas istorinės Lietuvos vaizdais, nepametant vilties, kad lietuviai atsilaikys prieš dabarties negandas, kaip kadaise atsilaikė prieš kryžiuočius. „Jau kryžiai kalaviju / Mums krūtinėn kirto. / Ir nors Prūsus sau atskėlė, Lietuva nevirto!“ – šios eilutės byloja, kokio ryžto kupinas poetas vyko į Peterburgo dvasinę akademiją. Poemoje minimos ir tuometinės valdžios daromos skriaudos lietuvių tautai: trukdžiai siekti mokslo gimtąja kalba, nebuvimas aukštojo mokslo įstaigų, priešinimasis laikraščių atsiradimui. Pilietinio ir švietėjiško užsidegimo pagautas poetas piktinasi Lietuvos tamsinimo politika ir sviedžia pavergėjams revoliucingus žodžius:

Kad tu, gude, nesulauktum,
Ne taip, kaip tu nori,
Bus kaip Dievas duos,
Ne tavo priesakiai nedori!

Silpna, trumpa tavo valdžia
Dievo provą laužai,
Mygi, spaudi mūsų šalį,
Mūsų žmones gniaužai!
(...)
Neįveiksi, sūnau šiaurės.
Mūsų širdys tvirtos, –
Seniai buvo išmėgintos,
Seniai keptos, virtos!

Niekada vėliau toksai revoliucinis patosas nebeįsiveržė į atvirą A. Baranausko kalbą. O ir tie jaunatviško ryžto dokumentai jam 1863 metų sukilimo represijų fone atrodė pavojingi. Poetas iš Miuncheno siuntė užuominų pilnus laiškus tėvams, kad šie sunaikintų jo rankraščius. Nereiškė tai kokių nors radikalių pokyčių A. Baranausko pažiūrose, vien tik konspiratyvią baimę. Savo vyresnybės patartas jis pats sunaikins Miunchene rašytus atsišaukimų rankraščius. Tačiau *Kelionė Peterburkan* išliko kaip geriausias šaltinis anuometinių kunigo ir poeto įsitikinimų, kuriuose pastoracinis uolumas, poeto dainiaus įsipareigojimas kalbėti savo broliams ir revoliucinis kvietimas priešintis Rusijos priespaudai buvo svarbiausieji dalykai. Dabar literatūros istorikai gali džiaugtis, kad A. Baranausko tėvai arba nesuprato tų užuominų sunaikinti popierius, arba išdrįso jų nevykdyti.

Pasikalbėjimas giesmininko su Lietuva yra dialogo formos kūrinys, kurio jaunas herojus, romantinės aistros ir meilės savo tautai pagautas, dėsto savo ketinimus tėvynei. Kaip sakė literatūros tyrinėtojas Motiejus Miškinis, visas tas *Pasikalbėjimas* skamba tokiais skausmingais tonais, kokių iki dabar nerasime lietuvių literatūroje. Čia esama ir aukšto poezijos polėkio, ir kažkokių šiurpinančio patoso. Jo nuomone, perbraukus visus apokaliptinius poeto *Lietuvos* atsakymus ir palikus tik herojaus giesmininko ištartus žodžius, išeitų nuostabiai ekspresyvus monologas, kuris kadais būtų galėjęs tapti atgimstančios Lietuvos pranašo manifestu²⁸.

Kaip šis lietuviškasis patriotizmas santykiavo su Lenkijos laisvės vizija? Kokią Lietuvą matė sukilimui pasiryžtantys Lietuvos patriotai? Ir koks buvo A. Baranausko santykis su šiomis Lenkijos ir Lietuvos ateities vizijomis? Mano įsitikinimu, dėmesys socialiniams ir kultūriniais lietuvių liaudies lūkesčiams neprieštaravo tuometiniam bendros politinės lenkų ir lietuvių ateities modeliui. Federacinis, unijinis, bendras su Lenkija valstybinis darinys, kuriame visi piliečiai turi įgyti vienodas galimybes savo etnokultūriniais poreikiams tenkinti – tai buvo svarbiausia. Lietuviai suvokė save kaip atskirą politinio gyvenimo faktorių, bet dar nekūrė (su itin retomis išimtimis) visiškai nepriklausomos politinės ateities planų. „Lietuva, kad būtų su Lenkija, neturi nustoti būti Lietuva“, – teigė anuomet vilnietis publicistas Adomas Honorijus Kirkoras. Rusų valdžia tuo nesyk galėjo įsitikinti. Vilniaus generalgubernatorius rašė carui:

Teisybės dėlei reikia pripažinti, kad Žemaičių apskrityse bajorai ir šiaip žemaičių kilmės gyventojai pasirodė tiek pat, jei ne dar daugiau, negu patys lenkai, nusiteikę prieš vyriausybę, ir nė kiek negalima tvirtinti, kad tas jausmas pasiskolintas iš tų pastarųjų, o ne įgimtas jiems patiems?²⁹

Taigi ir politinė lietuvių sąmonė, ir pasiryžimas kultūrinio lietuvių atgimimo darbui derinosi su sukilėliška politine programa. Tikėtina, kad pats A. Baranauskas ganėtinai aiškiai tapatinosi su tokiais siekiais. Todėl galima teigti, kad istorinėje lietuvių mintyje nusistovėjusios schematizuotos poeto pažiūrų raidos interpretacijos toli gražu nepakanka. Negalima sutikti su tuo, kad A. Baranauskas, 1857–1859 metais užsidedęs lietuviškuoju patriotizmu, buvo kaip nors antilenkiškai nusiteikęs. Jo noras sukultūrinti liaudį ir prabilti j ją gimtąja kalba neturėjo tiesioginio antilenkiško užtaiso. Lygiai kaip negalima pritarti minčiai, kad nustojęs poetinės aistros, praradęs tą patriotinę ugnelę A. Baranauskas senatvėje pasidarė aršus lenkintojas. 1863-ųjų išvakarėse Praniauskų salone, Varnių seminarijoje ar Peterburgo akademikų bursoje A. Baranauskas tapo tokiu pat Lietuvos patriotu, kokie stvėrėsi ginklo sukilimo mūšiuose. Teisus buvo garsusis lietuvių atgimimo poetas Juozas Mačiulis-Maironis, apie *Anykščių šilelio* autorių sakydamas, kad

jisai buvo tikras savo gimimu ir parsitikrinimu lietuvis patriotas, bet ypatingos pakraipos: jis manė, kad Lietuvos išganymas vien ankštoje vienybėje su lenkais.³⁰

Mano galva, jo pažiūros nelabai keitėsi per visą laikotarpį po sukilimo. Visa esmė, kad per tą patį laiką nebuvo sustingusios Lietuvos visuomenės nuotaikos, kėlėsi jaunoji nacionalinio judėjimo karta, ir todėl tai, kas atrodė pozityvu 1859-aisiais, po keturiasdešimt metų ėmė rodytis kaip visiškai nepriimtinas, konservatyvus, kenksmingas lietuvių atgimimui dalykas. Čia ir glūdi A. Baranausko likimo dramatiškumas, pasmerkęs jį derinti XX amžiaus pradžioje nesuderinamus dalykus. Kylant ir lietuvių, ir lenkų

²⁸ M. Miškinis, „[Mėgstu kartais pasklaidyti]“, – *LKAB*, p. 450.

²⁹ Rusijos valstybinis istorijos archyvas Peterburge, f. 733, ap. 62, b. 122; E. Aleksandravičius, „Politiniai lietuvių siekiai 1863–1914 m.“, *Metmenys*, nr. 61, 1991, p. 27.

³⁰ Maironis, „Paskaita apie vyskupą A. Baranauską“, – *LKAB*, p. 413.

moderniajam nacionalizmui, nebuvo lengva likti ištikimam 1863 metų sukilėlių šūkiui – „Už mūsų ir jūsų laisvę!“

Metai prieš sukilimą, praleisti Peterburgo dvasinėje akademijoje, tokios ateities nepranašavo. Revoliucinis užsidegimas, dvasininkijos misijos besikeičiančiame pasaulyje suvokimas, tėvynės meilė ir katalikiškojo universalizmo elementai gan darniai sugyveno po akademijos stogu. Tiesa, A. Baranauskas darosi atsargesnis, jo laišakai bičiuliui K. Kairiui tampa mįslingesni, primenantys pirmąsias atsargumo ir konspiracijos pamokėles. Akademiniai *žaidimai* pasirodys ne tokie jau nekalti. Priešingai, sukilimo maišatyje ir represijų audroj daug kas bus išryškinta labai kontrastingomis spalvomis.

Persekiodama nemalonėn patekusius kunigus, Rusijos valdžia atkreipė dėmesį į akademijoje veikusią *Baublio respubliką*, kituose oficialiuose dokumentuose dar vadinamą *Baublio karalyste*. Kaip rodo K. Kairio ir A. Baranausko bylos medžiaga, išlikusi 1863 metų tardymo komisijos archyve, ši akademikų draugija turėjo nemažą reikšmę maištingoms nuotaikoms plisti. Atsakinėdamas į tardytojų klausimus, akademijos rektorius Aleksandras Beresnevičius, padaręs didžiulę įtaką poeto likimui, pateikė pačią nekalčiausią organizacinės studentų veiklos versiją. Tai buvęs lyg koks žaidimas, kurį su vadovybės žinia akademikai žaisdavo porą kartų per metus. Baublio vardas sietinas su mitologine lietuvių būtybe, gyvenusia šimtamečių ažuolų kamienuose. Jie buvę tokie dideli, kad viename iš jų Dionizas Poška net įrengęs muziejų. Žaidimas turėjęs karnavalinį pobūdį: čia būta ir apsišaukėlio karaliaus su svita, imituotas ir dvaro gyvenimas su poezija, dainomis ir t. t. Tokia buvo A. Beresnevičiaus versija. Tardytojais, radę Kaune kunigo K. Kairio popierius šūsnyje *Baublio respublikos* laikraštėlių, nesunkiai padarė kitokias išvadas. Be religinių didaktinių tekstų, jame buvo ir patriotinių eilių bei manifestų. Išaiškėjo, kad laikraštėlis kai kada pasirodydavęs net kelis kartus per savaitę, o jo redaktoriumi kurį laiką buvęs A. Baranauskas³¹, akademijos rūpesčiu išsiųstas tęsti mokslo į Miuncheno universitetą. Nežinia, kuo būtų pasibaigusi poeto gyvenimo istorija, jei ne ši aplinkybė. Labai tikėtina, kad jį būtų ištikęs K. Kairio likimas: įkalinimas, tremtis ir sunkių tremties sąlygų pagreitinta mirtis. Bičiulio mirtis neabejotinai lydėjo A. Baranauską iki gyvenimo galo. Galbūt jo askezės ypatumai, užaštrinti asmenybės kampai, gilioje vidujybėje užmaskuotos ir įkalintos emocijos buvo susiję su tuo, ką jis 1863 metais turėjo išgyventi kelių valstybių sienomis atskirtoje akademinėje tremtyje.

Lietuvių istoriografijoje ir literatūros moksle yra įprasta ieškoti A. Baranausko kūrybos sąsajų su A. Mickevičiumi, tačiau tam tikros aplinkybės gundo palyginti ir kitus jų gyvenimo posūkius. Tiesa, nepalyginama yra viena aplinkybė: mickevičianą sudaro šimtai knygų ir studijų, o visi A. Baranauskui skirti tekstai sutilptų ir į keletą storesnių tomų. Tačiau šiame skyriuje išties svarbu sugretinti vieną svarbią savybę, kuri gali padėti pagrįsčiau interpretuoti abiejų poetų elgseną labai svarbiais gyvenimo momentais.

Kur buvo A. Mickevičius 1830–1831 metais, kai jo bičiuliai ir moksladraugiai kovėsi po sukilimo vėliavomis Vilniaus priegose ar Varšuvos gynybos linijose? Įvairūs autoriai skirtingomis spalvomis piešia dienas, kurias didysis Lietuvos ir Lenkijos poetas leido Poznanės kunigaikštystėje, taip ir nesugebėjęs peržengti savojo Rubikono ir nesusikovęs su priešais jau bepalūžtančios Varšuvos gatvėse. Vienų akyse tai buvo tikra dvasinė kankynė, slepiama prabangių aristokratiškų salonų šviesoje. Kitiems tai pikantiškos savaitės malonioje ir erotiškoje poetą adoravusios moters aplinkoje, nesugebant įveikti hedonistinių pagundų, dėl kurių kankintasi visą likusį gyvenimą. Versija, kad A. Mickevičius vėlesne savo kūryba stengėsi kompensuoti tuos skausmingus asmeninio gyvenimo prisiminimus, kad jis galėjo būti gėdos ir kaltės vidinių priekaištų genamas ant poetinės aukos alkakalnio, skamba labai įtikinamai.

1863 metais, kada kunigas K. Kairys buvo tremiamas iš Lietuvos už anticarines kalbas arba kada kunigas Antanas Mackevičius į beviltiškas pamiškių kautynes vedė vis naujus lietuvių valstiečių

³¹ Žr. plačiau: E. Aleksandravičius, *Kultūrinis organizacinis sąjūdis Lietuvoje 1831–1863 metais. Organizaciniai kultūros ugdymo aspektai*, Vilnius: Mokslas, 1989, p. 78.

dalgininkų būrius, A. Baranauskas lankė Miuncheno galerijas ir muziejus, sėdėjo universiteto auditorijose arba bibliotekose, sėmėsi patirties Romoje ir Liuvene. Ar tai palygintina su A. Mickevičiaus dienomis kiek artimesniame sukilusiai Lenkijai užsienyje? Ar galima įtarti, kad sąžinės priekaištai dėl negalėjimo būti drauge su mūšiu šaukiančiais ar mūšyje žūstančiais draugais lėmė dviejų poetų gyvenimą po sukilimo, jų charakterių bei užsiėmimų pobūdį? Ir taip, ir ne. A. Baranauskas buvo kunigas ir jau vien tai jį darė ne laisvą poetą, o aukštesnės bažnytinės hierarchijos paliepiamą vykdytoją. Labai tikėtina kai kurių lietuvių tyrinėtojų versija, jog Peterburgo akademijos rektorius A. Beresnevičius sąmoningai išsiuntė į užsienį gabų ir aktyvų mokinį, kad apsaugotų jį nuo neišvengiamų represijų. Tačiau tai sunku įrodyti. Jo kelionių draugas ir būsimasis Peterburgo dvasinės akademijos rektorius F. A. Symonas rašė, kad A. Baranauskas vyko į Miuncheną be didelio noro, tačiau tuo pat metu minėjo, jog vykti tobulintis į Vakarų vertė Kitatikių reikalų departamento direktoriaus grafo Siverso sprendimas. Bet buvus ypatingą A. Beresnevičiaus rūpestį, kad būtent A. Baranauskas pasinaudotų stipendija ir praleistų tuos metus Vakaruose, liudija tai, jog jam – kaip menkai mokančiam vokiečių kalbą – buvo leista nelaikyti doktorato egzaminų ir susidaryti palankias sąlygas laisvam savo smalsumo tenkinimui³².

Nors neturime tiesioginių dokumentų, kurie leistų geriau perprasti A. Baranausko elgseną ir mąstyseną studijų užsienyje metu, tačiau mes žinome, kad jis nuolat susirašinėjo su A. Beresnevičiumi. Miunchene jis taip pat bandė prisiminti dar Žemaitijoje įsižiėbusią poeto šauklio misiją – sueiliavo atsišaukimą (beje, vėliau vyresnybės nurodymu jį turėjo sunaikinti). Taigi A. Mickevičiaus ir A. Baranausko pasirinkimo laisvės ribos buvo skirtingos, tačiau, ko gera, kad jų sentimentai palygintini. Net jei asmeninės atsakomybės už savo veiksmus lemiama tėvynei momentu našta turėjo labiau slėgti A. Mickevičiaus pečius, tai visiškai neatmeta prielaidos, jog A. Baranauskas taip pat patyrė didžiulę traumą dėl tokios padėties, į kurią buvo pakliuvęs. Dabar yra bergždžias reikalas svarstyti, kur būtų atsidūręs *Kelionės Peterburkan* autorius, jei ne studijos Vakarų Europoje. Ar jis būtų pasirinkęs A. Mickevičiaus ir V. Dembskio kelią? Vargu. Greičiausiai ne. Gal savo bičiulio K. Kairio, rusų pareigūnų akivaizdoje Kauno gimnazistams išrėžusio nepaklusnumo tironijai prakalbą, kelią? Labai įmanomas dalykas, kurio, deja, negalime patikrinti. Lygiai kaip negalime patikrinti, kaip literatūrinis poeto, šauklio, pranašo ryžtas nulėmė asmeninę autoriaus elgseną, R. Mikšytė revoliucinį poeto ryžtą labai vaizdžiai atskleidžia laiško iš Romos, rašyto 1864 metų rudenį, komentaru. Išlikęs A. Baranausko laiško fragmentas byloja didelį ir skausmingą rūpestį sukilimo bei artimųjų likimu. Aiškėja, kad jį pasiekdavo ne tik bendrosios žinios iš Lietuvos, bet ir tėvų laišukai su informacija apie brolius Joną ir Anuprą, kurie prisidėjo prie sukilimo (Anupras kovėsi su ginklu rankose, o Jonas buvo apkaltintas palankumu sukilėliams). Vėliau jie praleido Sibire dvylika sunkių metų. A. Baranauskas laiške prašė tėvo:

Tamstos man daugiau parašykite apie Joną, Anuprą ir Steikūną, ar do nesugrįžo namuos? Tamstos, ar da gyvi krutat?

Jis nesibaimina laiške palaikyti tėvų dvasios sukilimo nuopuolio ir gresiančių represijų akivaizdoje: „Nebegailėkit to, ką nutrotijot, nebijokit dėl Marijos ir galvos padėt (...).“³³ Telieta tik spėlioti, kokie gali būti padariniai veiksmo, kai pasiaukojimas ir revoliucinė aistra paliekama literatūrinio herojaus lūpoms tada, kada pats autorius ima gyventi visiškai kitokį gyvenimą. Psichologinio žmogaus vaikystės prielaidoje, koks turėtų atrodyti XIX amžiaus viduryje Lietuvoje, ši dilema neatsiskleidžia visiškai aiškiai. Ji lieka atokiau nuo sąmoningos refleksijos dokumentų, kurie mus pasiekė po 150 metų. Tačiau galima daryti prielaidą, kad tas radikalus susidvejinimas tarp idealaus lyrinio herojaus misijos deklaravimo ir realistinio tos poezijos autoriaus pasirinkimo buvo kankinamai sunkus. A. Mickevičius šią įtampą ištvėrė,

³² F. A. Symonas, „Keletas faktų iš vysk. A. Baranausko gyvenimo užrubežyje“, *LKAB*, p. 405–406.

³³ A. Baranauskas, Raštai, t. 2, p. 106; plg.: R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, p. 175.

parašydamas *Poną Tada* ir *Lenkų tautos piligrimystės knygas*, kurios žymėjo poetinės aistros išblėsimą ir praktinį antirusiškų legionų formavimo ryžtą.

A. Baranausko atveju buvo kitaip. Jis savaip išnarpliojo tą lemtingą mazgą, atlikdamas tai, ką padarė Cezaris su Gordijaus mazgu. 1863 metų įvykiai ir jų padariniai buvo lemtingi poeto gyvenime. Iš esmės ties šia riba galutinai sutrūkinėja poeto lyros stygos. Lyg atsisveikinimo su poezija grauduliu padvelkia Miuncheno laikotarpio eilėraštis „Svetimoje šalelėje“ (naujame raštų leidime jam gražintas originalus pavadinimas „Neramumas“):

Kogi skaudžia man širdelę.
Kogi man nuobodu,
kai pažiūriu į upelį
Ir šį žalią sodą.

Gal šios upės akmenėlis
Teko iš verkimo?
Gal čia užia sodužėlis
Nuo atsidusimo?

Nėr šios upės vandenėlyj
Gailių ašarėlių,
Šiurkštus vėjas sodužėlyj
Užia tarp šakelių.

Už kalnelių, už aukštųjų,
Kur saulelė teka,
Žmonės nelaimėm aptemę,
Verksmu teka.

Užia užia žalios giros,
Be vėjų linguoja.
Tuomet dusauj širdys gilios,
Tuomet aimanuoja.
(...)
Kad per dienas čia girdėčiau
Ašarų giesmelę,
Gal pamėgčiau, pamylėčiau
Svetimą šalelę.

Net skeptiškasis A. Baranausko biografas J. Tumas nesulaikė susižavėjimo šūkšnių šio eilėraščio adresu pripažindamas, kad „jei Baranauskas būtų panašių eilėraščių prirašęs nors dešimt, jo vardas būtų tapęs didis“³⁴. Tačiau šia lyrikos viršūne buvo pažymėtas didžio poeto poezijos kelio galas. Jis nepamylėjo svetimos šalelės, tačiau jau niekad iš tiesų nebesugrįžo į savo jaunystės šalį – poezijos šalį. Revoliucingo sukilimo išvakarių lyrinio herojaus ginčas su racionaliu, pragmatišku, geležinės valios ašmenis galandančiu autoriumi baigėsi valingu atsisveikinimu su lyra, lyriniu jausmingumu ir jauduliu, lygiai su pranašiškais giesmininko pažadais ir šūkais.

Yra nuomonių, kad tikroji poetinės A. Baranausko aistros pradžia ir pabaiga glūdi mįslingoje jo draugystėje su anksti užgesusia poete K. Praniauskaite. Yra jo paties liudijimas, kad kryžius ir lyra – tai sunkiai sutaikomi arba nesutaikomi apskritai simboliai. Tačiau pažymėtina, kad patriotinės kunigo A. Baranausko nuotaikos ir užgesusios išsivadavimo viltys buvo itin reikšmingos jo – poeto ir dvasininko –

³⁴ J. Tumas, A. Baranauskas. 1835–1902, p. 62.

kelio posūkyje. Dabar esu linkęs manyti, kad buvo lemtinga visų šių aplinkybių suma. Visi šie trys veiksniai sudarė kritinę lūžio masę, kurios slėgio negalėjo atlaikyti *Anykščių šilelio* autoriaus plunksna. Nutilo lyra žmogaus, kuriam gyvenimas dar nebuvo atseikėjęs nė trisdešimties pavasarių ir kurio dar laukė trys dešimtmečiai išbandymų, įsipareigojimų, sunkiai pakeliamų užduočių bei pralaimėjimų. Tai trys dešimtmečiai A. Baranausko gyvenimo, apie kurį lietuvių autoriai buvo labiau linkę kalbėti užuominomis, fragmentiškai ir be emocijų.

[...]

Rusų politikos labirintuose

„Aš numanau ir jau bent kiek esmu datyręs,
Kaip vargu yra vienam prieš visus turėtis...“
(iš A. Baranausko laiško H. Weberiui)

Į nacionalizmo epochą žengusių lietuvių ir lenkų tautų skyrybų byloje yra daug istorijos mokslo neatsakytų klausimų ir dar daugiau dalykų, kurie istorikams yra ganėtina aiškūs, bet niekaip nesuranda sau vietos dabartinėje istorinėje abiejų tautų atmintyje. Vyskupo A. Baranausko pasaulėžiūra ir veiksmai – tokie natūralūs ir suprantami amžininkams (vieniems *blogi*, o kitiems *geri*) XIX amžiaus pabaigoje – dabar darosi sunkiai išaiškinami, memorialiniuose minėjimuose besiginčijant lietuviams ir lenkams. Ir ne tik Seinų krašte, kurio žmonėms yra skaudesnė etninių ir politinių konfliktų atmintis.

Kiekvieną istorinę keistenybę žmogus pirmiausia siekia paaiškinti paprasčiausiu būdu. Kartais tai pasiseka, ir paaiškinimas mūsų pernelyg neatitolina nuo praeityje buvusios realybės. Tačiau neretai susiduriame su painesnėmis istorijos mįslėmis, o tada tokie supaprastinti paaiškinimai virsta paprasčiausiais prietaisais, daugeliui tiesiog padedančiais išvengti moralinės pareigos siekti kuo daugiau tiesos kalbant apie tuos herojus ir įvykius, nuo kurių interpretacijos priklauso svarbūs mūsų pačių gyvenimo pasirinkimai, emocijos, požiūriai ir santykis su kitais, kad ir žodinio konflikto zonoje atsidūrusiais, individualiais. Generolo Lucjano Želigowskio (Liucijano Želigovskio) ar Józefo Pilsudskio (Juzefo Pilsudskio) biografinės apkalbos šiandieninėje Lietuvoje, A. Baranausko, Mykolo Rōmerio (Mykolo Riomerio) ir Oskaro Miłoszo (Oskaro Milašiaus) Lenkijoje – tai vis atvejai, kurie skatina susimąstyti, kaip veikia kolektyvinė gyvųjų ir gyvenančiųjų atmintis. Regis, iki platesnių abiejų tautų visuomenės sluoksnių dar ilgai turės skintis kelią Jerzy Giedrojco (Ježio Giedroico) intelektualinės kultūros ir moralinių pasirinkimų principai. Be jų ištis sunku tikėtis atminties miglų išsisklaidymo.

Susipažinus su pastarųjų keliolikos metų periodine Suvalkų krašto lenkų spauda ir pasiklausius akademių užstalių kalbų, labiausiai stebina pasikartojantys mėginimai paaiškinti kontroversišką Seinų vyskupo A. Baranausko elgesį teiginiais be jokių įrodymų: jis tiesiog buvęs rusų valdžios atsiųstas kaip agentas. Tuose akademinuose gauduose ir populiarių vietinių skandalų prisigėrusiuose vietinės žiniasklaidos tekstuose glumina labai tiesmukiškas pototalitarinės visuomenės paranojos poveikis: dabarties veikėjams limpantys įtarimai bendradarbiavus su slaptosiomis pasmerktų komunistinių režimų tarnybomis yra lyg modelis, nevalingai pritaikomas labai toli laike nugrimzdusių herojų charakteristikoms. Dabarties pasimetimai ir žemo intelektualinio skonio populiarių įpročių dulkės gula ir ant visai kitokiose epochose veikusių istorinių asmenybių kostiumų.

Tiesą sakant, XIX amžiaus pabaigoje ir tuo momentu, kai A. Baranauskas buvo konsekruotas Seinų vyskupu, įsiliepsnojančioje lietuvių ir lenkų polemikoje taip pat buvo taikomos panašios *juodosios technologijos*. Tačiau jos buvo veikiau teorinio lygmens ir taikytos ištisiems sąjūdžiams apjuodinti, o ne atskiriems individams apkaltinti. XIX ir XX amžių sąvartoje Rusijos valdomos ir galimus savojo išsivadavimo kelius svarstančios Lenkijos politiniam ir visuomeniniam elitui, jo interesus atspindintiems

publicistams visas jaunas ir gležnas tautinis lietuvių judėjimas neretai atrodė tik kaip Rusijos ar Prūsijos administracijos inspiruotas faktas. Kylantis ginti savo teisių lietuvių balsas buvo lenkų nacionalistinių ir konservatyviųjų jėgų pristatomas tik kaip savotiška kolektyvinė rusų agentūra, kuri, pasak jų, jokio kito tikslo savyje neturėjo kaip tik vieną siekį – įveikti senąją kovos už mūsų ir jūsų laisvę tradiciją ir smogti smūgį lenkų liberalizacijos jėgoms į nugarą.

Žinoma, taip darė ne visi politiniai polemistai. Negalima sakyti, kad lenkų liberaliųjų demokratų stovykloje visai nebuvo tokių, kurie suprato, jog lietuviai yra atskira tauta, istorijos likimo įvartyta į kampa ir palikta to likimo valiai. Buvo ir tokių, kurie suvokė, kad tie lietuviai yra kita tauta, bet nerado jiems kito kelio, išskyrus įsiliejimą į didesnės lenkų tautos erdvę ateities žemėlapyje, šie lietuvių ir lenkų istoriografijai opūs klausimai dar laukia naujų tyrinėtojų, galinčių nepasiduoti laiko inercijai.

Kaip jau buvo nesyk pabrėžta, ir šturkšti asimiliacinė Rusijos valdžios politika krašte, kuri po Lietuvos *nulenkinimo* (arba demagogiško lietuvių išvadavimo iš tariamai pražūtingos lenkų įtakos) lozungais slėpė tiesioginius lietuvių surusavimo kėslus, ir buvusių unijos partnerių lenkų nacionalinio egoizmo proveržiai lietuvius stūmė į labai skausmingą politinio blaškymosi, spontaniškos sąjungininkų paieškos, nuolatinį gynybinio savanaudiškumo bei netolygų politinio intelekto stiprinimo kelią. J. Šliūpo avantiūros, apie kurias kalbėjome ankstesniame skyriuje, yra vienas iš geriausių tokio nenuoseklumo pavyzdžių. Šio, pavadintume, jaunatviško politikavimo padariniai buvo tiesiog fatališki. Jie vertė lietuvius, kaip ir kiekvieną užguitą tautinę mažumą didžiausiame *tautų kalėjime*, koku buvo laikoma Romanovų imperija, slėptis už nepatiklumo, įtarumo, net tam tikro klatingumo saviginos apkasų.

Didžiausių rusinimo ir caro valdžios represijų akivaizdoje grėsmingai augo pačios Lietuvos socialinių sluoksnių susiskaldymas ir priešprieša. Ją, kaip ir visą specifinį lietuvių ir lenkų skyrybų charakterį, taip pat reikėtų laikyti ne tik bendros kultūrinės, ekonominės ir socialinės krašto raidos vaisiumi, bet ir tiesioginiu rusų politikos padariniu, šią padėtį bene geriausiai yra apibūdinęs profesorius Mykolas Biržiška, kuris kadaise pabandė kiek eseistiškai pasamprotauti, kas būtų buvę, jei ne represyvi rusų politika XIX amžiaus antrosios pusės Lietuvoje:

Jei lietuvių spauda nebūtų uždrausta buvusi, o visos kitos maskolių priemonės 1863 m. sukilimui likviduoti būtų vykdomos, lietuvių padėtis kad ir nebūtų buvusi tokia, kaip latvių ar estų, kurie nebuvo sukilimo paliesti, prieš kurių tikybą jokių žygių nebuvo daroma ir kurie patys ligi 80-ųjų metų caro valdžios nebuvo „nuvokietinami“, tik, priešingai, naudojosi savo kalba bažnyčioje ir mokykloje, jau 60-aisiais metais galėjo leisti sau laikraščius, nors prieš tai jų raštija nė kiek nebuvo augščiau pakilusi už lietuviškąją, o ligi Duonelaičio iš viso jai buvo dar labai toli, – vis dėlto net varžomi lietuviai per 40 metų kultūroje būtų daugiau laimėję, negu draudžiamuoju laiku joje kad yra pasiekę. Nebūtų reikėję kovoti dėl to, ką turėjo jau lenkai ir kitos tautos. Nebūtų reikėję nei tų aukų ir kančių, kurių teko dėl raidžių pakelti. Natūraliau ir tautai sveikiau konservatyvieji jos sluoksniai būtų susigrupavę ir ramesnę, patogesnę būtų sau politinę liniją nustatę, negu dabar jiems pačios vyriausybės kad buvo primesta griežtai ir kovingai opozicinė.³⁵

Reikia pabrėžti, jog net pačiais bendriausiais bruožais ši gili kultūros istoriko įžvalga nei lietuvių, nei tuo labiau lenkų istoriografijoje nėra patyrinėta. Tačiau ji yra itin produktyvi, stengiantis suvokti politinę vyskupo A. Baranausko biografiją, siekiant atpažinti joje svarbiausius orientyrus rusų politikos Lietuvoje ir Lenkijoje atžvilgiu ir galiausiai patikrinti, iki kokių kompromisų leido sau priartėti gyvenimo kelio pabaigoje mūsų giesmininkas.

Pirma, ką reikėtų pabrėžti, norint rekonstruoti bent pačius bendriausius A. Baranausko santykių su rusų administracija principus, yra tai, kad jis kuo puikiau suprato ir tiesoginius bei deklaratyviuosius rusų politikos siekius, ir gana hermetines tos politikos įgyvendinimo Lietuvoje technologijas. Nereikia aiškinti,

³⁵ M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą*, t. 2, Los Angeles, 1953, p. 13.

kad administracijos taikomas Lietuvoje *divide et impera** metodas vertė galynėtis su ta valdžia, numatant keletą ėjimų į priekį politinio žaidimo šachmatų lentoje.

A. Beresnevičiaus ir A. Baranausko aplinkoje buvo gerai atpažįstami svarbiausieji rusų politikos veiksmai, jų eilės tvarka. Taip pat buvo svarstomos visos įmanomos legalios ir pusiau legalios pasipriešinimo priemonės, kurios galėjo būti vienais atvejais tinkamos liaudžiai, kitais – išsilavinusios visuomenės ir Katalikų bažnyčios hierachijos elgsenai. Štai *Paskutiniame pamoksle* seno kunigo lūpomis paprastiesiems lietuviams paparipijiečiams aiškinama, ką reiškia rusifikacijos demagogų žodžiai ir veiksmai:

persekiodami žemajcziuose lenkiszka kalba, aprusintojaj gires, buk jie esą apginiejajs žemajtiszkos kalbos. Bet tai ira givas melas.³⁶

Pamokslininkas duoda liaudžiai labai paprastą patarimą: reikia tiesiog neleisti vaikų į valdiškas mokyklas ir neskaityti kirilica spausdintų lietuviškų knygelių. Turime pripažinti, kad šis raginimas rado atgarsį. Katalikiškumo apsauga ir tam tikros lietuviškumo pozicijos buvo tokiais veiksmais užtikrintos, bet tuo pat metu sumokėta labai brangiai. Boikotuojant vienokias mokyklas ir vienokias knygas, bet neturint adekvačių edukacijos galimybių, iš rankų slydo tautos modernizacijai būtinas apšvietos įrankis.

Kai kurios *Paskutinio pamokslo* vietos skirtos gana sudėtingoms rusinimo priemonėms aprašyti, nors tam pasitelkiama primityvi argumentacija. Šis A. Baranausko aplinkoje atsiradęs tekstas yra ir medžiaga atskleisti jo paties orientavimosi rusų viešos ir neviešos politikos labirintuose lygį. Pamokslininkas bando paaiškinti, kaip veikia rusinimo mašina:

(...) aprusintojaj skirsto papuolusi po ju waldze swieta, kad wisus palengwu, po dali, suwarit ing prawoslawije. Wienus kankindami, kitu ne kibin; wienus pagrobę ing cerkwe, kitus praded, o trecziu dar ne užkabin. Wersdami gudus unijotus ing prawoslawije, žemajczems ir lenkams bloga ne dare; bajgdami unijotus, katalikus prispaudė, o luteru ir kalwinu ne ruszioja; supanczioję katalikus užtika jau ir ant heretiku, su kurejs pabaigę, ims židus ir totorius.³⁷

Šiame trumpame rusų politinių žingsnių aprašyme paliečiamas ne tik konfesinis, katalikų kunigui pirmiausia rūpintis klausimas, bet siekiama parodyti, kaip ši politika pasireiškia tautinėje ir kalbinėje plotmėje. Rusijos imperijos užkariautų kraštų integracijos ir asimiliacijos kryptis buvo sukoncentruota būtent į šį rusifikacijos tikslą. Pamokslininko lūpomis kalbantis autorius įspėja lietuvių liaudies žmogų, kokia klastinga yra administracijos elgsena. Jis tęsia savo įtikinėjimus, pakartodamas ankstesnę politinio algoritmo schemą:

Najkindami gudiszka kalba žemajtiszkos netiek, prispausdami žemajtiszka kalba, wokiszkos ne žejde; primindami wokiszka, latwiskos ne kluda; bet prieis eila int ant latwiu, poam ant židn ir totoriu; užgindami lenkiszka kalba Lietuzvoj ir žemajcziuose, duod jaj lajswe Lenkijoj; bet cze isznajkinę, užgins, ir Lenkijoj. Apsiejn su mumis, kaip su kepalu duonos, kurio wisa užkarta neapžiosi ir neprarisi; bet suraikidamas po kasneli, pamaži wisa suwalgysi. – Kajp dirba su unijotajs, tajp dabar dirb su katalikajs.³⁸

Šie pamokslininko išvedžiojimai jokiū būdu neskirtini prie primityvios didaktikos pavyzdžių. Knygelėje taip pat leidžiamasi į istorinius ekskursus, kurių tikslas parodyti, kad savų tikslų rusų valdžia siekia, pirmiausia atskirdama socialinį ir intelektualinį krašto elitą, be kurio vadovaujamo autoriteto liaudis

* *Divide et impera* (lot.) – skaldyk ir valdyk. (Red.)

³⁶ *Paskutinis pamokslas wiena žemajcziu kuniga priesz smerti. (Antras spaudimas po jo smerties)*, Wilniuje, Kasztu raszytojaus, Spauda Juzapa Zawadzka, 1895, p. 45.

³⁷ Ten pat, p. 47–48.

³⁸ Ten pat, p. 48.

lengvai pasiduoda valdžios intrigoms. Būtent tokiu *divide et impera* principu buvo pasiremta, rusifikuojant rytines buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes.

Tekstas gana gerai rodo, kad jo autoriui yra visiškai suprantamos ir valdžios intrigos visokiausiais būdais pjudyti lietuvius ir lenkus, pagal klasikines slapto valdymo taisykles remiant silpnesnįjį prieš stipresnįjį. Tad lietuvius prieš lenkus.

Nagrinėdami caro administracijos veiksmus ir ypač slaptųjų tarnybų priemones, galime įtarti, jog tam tikru atžvilgiu jos buvo suinteresuotos lietuvių sąjūdžio atsiradimu ir stiprėjimu iki tol, kol tai didino skilimą tarp buvusių išsivaduojamosios kovos partnerių ir tuo pat metu silpnino bendrą to pasipriešinimo pajėgumą. Kita vertus, neabejotina, kad labai greitai išsivyniojęs iš infantilinio brendimo vystyklų tas lietuviškasis sąjūdis toli gražu nebuvo lojalus rusų politikos choro dalyvis. Lietuviai, kad ir rizikuodami, sueidami į visokiausius kompromisus su valdžia, greitai pramoko politinių intrigų abėcėlės ir vis labiau reiškėsi kaip savarankiškas politinis veiksnys, su kuriuo turėjo skaitytis ne tik savo manipuliacijos tikslų siekianti rusų administracija, bet ir galingas lenkų judėjimas.

Iš lenkų pusės viso lietuvių sąjūdžio paskelbimas rusų ar prūsų valdžios kreatūra buvo akivaizdus politinio netoliaregiškumo ir stipresniosios pusės egoizmo pasireiškimas. Lygiai taip pat tikėtina, kad rusų politikai buvo naudinga tokia lenkų judėjimo aktyvistų pozicija. Ji savo užgaulumu ir nepatiklumu tiesiog vijo lietuvius į Rusijos valdžios glėbį. Laimei, šie reiškiniai nebuvo giluminiai, o lietuviams ir lenkams prieš I pasaulinį karą kartais pavykdavo (bent jau Vilniaus krajevų atveju) susėsti prie vieno Lietuvos ateities vizijų diskusijų stalo.

Tiesioginių savo pažiūrų į rusų politiką liudijimo vyskupas A. Baranauskas nepaliko, tačiau iš netiesioginių šaltinių galima suvokti, kad jos buvo ganėtinai akivaizdžios kasdienėje paties vyskupo elgsenoje ir svarbiausiuose jo žingsniuose. Tad kaip vis dėlto klostėsi A. Baranausko santykiai su oficialiosios politikos vadinamajame Šiaurės vakarų krašte vairininkais? Šios painios istorijos pradžia mums jau yra žinoma: 1863 metų sukilimo laikais romantiškas ir revoliucinis jauno poeto kunigo užsidegimas, jo antivyriausybinės nuotaikos ir didelė įtaka aplinkai buvo neblogai žinomi dalykai. Taigi valdžios akyse jis visą laiką išliko nepatikimas Katalikų bažnyčios tarnas, kurio žingsniai buvo akylai stebimi kylant kiekviena karjeros pakopa.

Kita vertus, akademiniam jo korespondentams į akis krisdavo didelis A. Baranausko baiminimasis dėl to, kaip į jo veiksmus pažiūrės valdžia. Tie, kurie gyveno ir sąmoningai veikė represyvaus politinio režimo sąlygomis, nesunkiai gali atpažinti bruožus, kurie formuojasi einant prieš srovę, t. y. įsitraukiant į antivyriausybines ir nelegalią veiklą. Itin įžvalgus yra J. Baudouino de Courtenay (Budueno de Kurtenė) požiūris į savo vyresnįjį akademinį bendradarbį. Kaip ryškėja iš profesoriaus prisiminimų,

Baranauskas, kad ir pusėtinai atviras ir paprastas, laikydavosi kažkokio atsargumo ir kai kurių dalykų neužbaigdavo sakyti, arba apie juos kalbėdavo lyg lygtinai.³⁹

Prisiminimų autoriui buvo sunku suprasti tam tikrus kolegos ir vyskupo elgesio bruožus, kurie panėšėjo į nuolaidžiavimą rusų valdžiai. Štai kaip jis apibūdina tokį A. Baranausko oportunizmą*:

Kaip matyti iš Baranausko laiškų, tuomet jo svajota išleisti savo gramatiką, bet tik tada, kada nebebus uždrausta Rusijoje lietuvių spauda. Aš jam aiškinau, jogei, nežiūrėdamas uždraudimo, išspausdinsiu taip, kaip rankraštyje, tariant lotynų–lietuvių raidėmis Kazanėje, pasiremdamas teise, kurią universitetų statutai laiduoja. Vis veltui, Baranauskas norėjo būti, iš vienos pusės, geru su vyriausybe, o iš kitos pusės, troško, kad jo gramatika būtų

³⁹ J. Baudouino de Courtenay, atsiminimai apie A. Baranauską; žr.: *LKAB*, p. 424.

* Oportunizmas – neprincipingas prisitaikymas, principų atsižadėjimas dėl naudos sau. (Red.)

prieinama lietuvių liaudžiai; to betgi negalėjo laukti, kadangi vietose buvo baisiai persekiojami lietuvių alfabetas ir raštai (...). Vyskupas nenorėjo susikirsti su vyriausybe, ir dėl to jo bailumas tuo žvilgsniu buvo lyg kokia liga.⁴⁰

Galima suprasti J. Baudouino de Courtenay – iškilus lenkų mokslininko ir demokrato – nuostabą. Jam, kaip kalbininkui, negalėjo nekelti nusivylimo A. Baranausko nenuoseklumas, per menkas užsispyrimas išspausdinti savąją gramatiką ir ginti lietuvių teises į lotyniškąjį raidyną. Tačiau, turint galvoje visą vertybinį vyskupo pasaulį, akivaizdu, kad katalikybės gynimo reikalai jam buvo svarbesni už viską. Šiame bare vyskupas buvo be galo užsispyręs, racionalus ir diplomatiškas, sugebantis santykiuose su rusų valdžia atskirti mažiau svarbius dalykus nuo svarbesnių, gerai išmanantis, kur darytinos nuolaidos, o kur kompromisas yra žalingas. J. Baudouino de Courtenay pažintas žmogus – tai daug ko siekiančio ir daug ką slepiančio žmogaus tipas. Bruožai, kuriuos taip subtiliai atskleidė profesorius, labai tinka vyskupui, kuriam teko ginti savo tikinčiųjų avidę nuo brutalaus persekiotojo.

Išsamiau susipažinus su rusų valdžios dokumentais, atskleidžiančiais oficialiųjų sluoksnių požiūrį į A. Baranauską, prieš akis iškyla sudėtingesnis, bet įtikinamesnis po rusų politikos labirintą klaidžiojančio giesmininko paveikslas. Jo oficialieji oponentai pabrėžia vyskupo priešišumą valdžiai, jo įžvalgumą, racionalumą, nuoseklumą, įtakingumą ir kitokias savybes, kurių jis galėjo išmokti iš M. Valančiaus, o dar labiau – iš A. Beresnevičiaus.

Valdant Žemaičių vyskupiją A. Beresnevičiui, tarnybiniuose rusų raštuose Kauno seminarijos profesoriaus A. Baranausko pavardė buvo ne taip dažnai minima. Tačiau po 1884 metų padėtis pasikeitė, o karjeros laiptais pakilęs profesorius tapo svarbiu valdžios ir policinės jos tarnybos dėmesio krislu. Štai kaip piešiamas vyskupas Vilniaus generalgubernatoriaus I. Kachanovo raporte Rusijos vidaus reikalų ministrui:

Iki Baranausko paskyrimo vyskupu sufraganu, Telšių R[omos] k[atalikų] vyskupas Paliulionis nerodydavo tokio atkaklaus nenoro derinti savo veiklą su vyriausybės potvarkiais ir apskritai paklusti jos reikalavimams, ir tik paskyrus Baranauską į šias pareigas, R. k. dvasininkijos priešinimasis vyriausybės įsakymams pradėjo vis labiau ir labiau dažnėti, o labai aštrus ir įžūlus jos išsišokimai susilaukė rimto dėmesio.

Visa tai aiškiai liudija, kad vysk. Baranauskas nepritaria vyriausybės veiksams, ir jeigu jo bute būtų dar apgyvendintas kunigas Stulginskis, kuris ryškiai įrodė savo politinę neištikimybę ir kurį vysk. Baranauskas, be abejonės, iškels kaip kankinį dėl tikėjimo ir tuo atkreips į jį visų Kauno gubernijos gyventojų dėmesį, tai Telšių R. k. vyskupijos dvasininkija dar priešiščiau žiūrės į visus vyriausybės įsakymus, todėl aš, kaip ir anksčiau manau, kad negalima leisti kunigui Stulginskiui sugrįžti į Kauno guberniją.⁴¹

Sibiro tremtinio (1863 m.) kunigo Ferdinando Stulginskio epizodas šiame raporte yra šalutinis, nors ir charakteringas, turint galvoje tarnybines vyskupo A. Baranausko biografiją. Jo aplinkoje, net Seinų laikotarpiu, keletą dešimtmečių nuolat rasdavo prieglobstį nuo rusų persekiojimo nukentėję ar net besislapstantys lietuvių veikėjai. Čia svarbu pabrėžti, kad jokie oficialūs dokumentai nerodo A. Baranausko buvus caro valdžios ar juo labiau kokių nors represinių policinių tarybų manipuliacijos objekto. Priešingai, juo valdžios sluoksniuose niekada nepasitikėta, jam verstos kaltės už visos vyskupijos valdžiai priešišką nuotaikų plitimą tarp Kauno gubernijos katalikų.

Tačiau reikia kritiškai žiūrėti ir į rusų administracijos archyvus. Dvasininkų ir tikinčiųjų elgsenas 1884-aisiais iš esmės lėmė nusivylimas pažadais ir viltimis, kad bus sušvelnintas lietuvių kultūros ir raštijos persekiojimas. Priešinimasis represyviai rusinimo politikai yra ne kas kita kaip atoveiksmis pavojingai galiai. Tad ir generalgubernatoriaus bandymas viską sieti išimtinai su vienu Žemaičių vyskupu sufraganu

⁴⁰ Ten pat, p. 426.

⁴¹ Vilniaus generalgubernatoriaus 1884 12 17 raportas; žr.: *LKAB*, p. 375–376.

yra tuo pat metu demagogiškas kaltųjų ieškojimas šalia pačios krašto administracijos kabinetų. Juk priešiškos gyventojų reakcijos gali būti (ir buvo) išprovokuotos nevykusių, brutalių valdžios veiksmų.

Įtarinėjimai ir kaltinimai, mesti A. Baranauskui, nuo to laiko buvo sistemingas dalykas, kuris tuo pat metu kelia klausimą, kodėl vis dėlto su vyskupu nebuvo susidorota. Juk dešimtys katalikų hierarchų anuomet nukentėjo nuo beatodairiškų Rusijos administracijos sprendimų. Tačiau A. Baranausko atveju (panašiai kaip ir jo mokytojo A. Beresnevičiaus), kad ir kartojantis priekaištams ir nuolat teisinantis, iki radikalių lūžių nebuvo prieita, štai praslinkus mažiau kaip metams po cituoto I. Kachanovo raporto, Kauno gubernatorius V. Melnickis slaptame tarnybiniame rašte skundėsi savo viršininkams Vilniuje:

Telšių vyskupijos vyskupas sufraganas kunigas Antanas Baranauskas labai uždaro būdo, žalingai veikia vyskupą Paliulionį ir turi įtaką katalikų dvasininkijai ir apskritai gyventojams. Todėl būtų visai naudinga vyskupą sufraganą Baranauską perkelti į vieną iš Pavyslio krašto katedrų.⁴²

Šiuokart generalgubernatorius I. Kachanovas nebuvo toks kategoriškas ir nepalaikė Kauno gubernatoriaus skundo. Vėlesniame rašte Rusijos vidaus reikalų ministrui jis pabandė surasti svaresnių argumentų A. Baranausko perkėlimui ar palikimui Kaune. Generalgubernatoriaus raštas yra būdingas dokumentas, parodantis, kad rusų valdžiai kartais paprasčiausiai pritrūkdavo įrodymų saviesiems įtarimams paremti. Kaip dėstė ministrui I. Kachanovas, Kauno gubernatorius jokių įrodymų dėl antivyriausybinių A. Baranausko aktyvumo nepateikė,

ir jeigu negali visiškai patenkinti šiuolaikine Telšių vyskupijos Romos katalikų dvasininkijos laikysena, tai, šiaip ar taip, iki šiol ji pasireiškė vien religiniu fanatizmu ir, kiek šiuo požiūriu sufraganas Baranauskas žalingai veikia vyskupą Paliulionį, tikrų įrodymų aš neturiu.⁴³

Tačiau tas pats I. Kachanovas nebuvo itin nuoseklus, jo nuomonė dėl A. Baranausko keitėsi gan dažnai ir ne visada galima nustatyti tikrąsias šių permainų priežastis. Štai vos keliems mėnesiams praslinkus po to, kai jis nepritarė Kauno gubernatoriaus siūlomam sprendimui, Vidaus reikalų ministeriją Peterburge pasiekia kitas raštas, apibūdinantis A. Baranauską ir padėtį Kaune. I. Kachanovas pasiūlė tokias priemones padėčiai suvaldyti, kurios būtų paremtos jau keliolika metų administracijos taikoma praktika:

Jo Didenybė velionis Imperatorius, kaip matyti iš buvusio Vidaus reikalų ministro 1870 m. lapkričio 27 rašto (...), atsižvelgdamas, kad nėra jokio reikalo Kaune gyventi dviem Romos katalikų vyskupams, teikėsi paskirti Mintaujos miestą, įeinantį į Telšių vyskupiją, tuometinio minimos vyskupijos vyskupo sufragano Beresnevičiaus buvimo vieta (...).

Pripažindamas būtinumą griežtai laikytis caro paliepimo, išdėstyto aukščiau nurodytame caro įsakyme, ir atsižvelgdamas, kad Telšių vyskupui Paliulioniui vyskupijai valdyti sufraganas Baranauskas nebūtinas, kad, Kauno gubernatoriaus nuomone, sufraganas Baranauskas daro žalingą įtaką vyskupui Paliulioniui (...), manyčiau, tikslinga ir Telšių vyskupui sufraganui Baranauskui paskirti nuolatine gyvenamąja vieta Mintaują.⁴⁴

Nuo savo mokytojo A. Beresnevičiaus, kuris praleido Mintaujoje kone penkerius metus, likimo A. Baranauską greičiausiai išgelbėjo ministro abejonė, kad vyskupų ir sufraganų buveinių išskyrimas neišprovokuotų pačių vyskupijų skaidymosi ir daugėjimo proceso.

Kita vertus, ypatingas ir net liguistas būsimojo Seinų vyskupo atsargumas, kuriuo stebėjosi J. Baudouinas de Courtenay, neleido rusų slapukams surinkti svaresnių įkalčių ir padėjo išvengti daug

⁴² Kauno gubernatoriaus 1885 10 29 raštas; žr.: *LKAB*, p. 379.

⁴³ Vilniaus generalgubernatoriaus 1885 11 18 raštas; žr.: *LKAB*, p. 380.

⁴⁴ Vilniaus generalgubernatoriaus 1886 01 16 raštas; žr.: *LKAB*, p. 381.

nemalonumų. A. Barausko gebėjimas derėtis su valdžios pareigūnais ir teisintis, atremiant kaltinimus svariais ir gudriais argumentais, taip pat gerai pastebimas. Jis mokėjo taikyti visokias diplomatinės gudrybes, pasinaudoti skirtingo rango rusų valdininkų nesutarimais ir pažiūrų skirtumais. Kartais, sąmoningai ar pagavus pasipiktinimui dėl administracijos veiksmų, A. Barausko komentarai įguldavo itin aštrius ir to meto rusų aukštosios biurokratijos skoniui netinkančias formas. Ypač dirgliai reaguota į A. Barausko mėginimus pasinaudoti ne itin kvalifikuotai surašytais raštais. Prie tokios pavojingos ribos buvo priartėta 1893 metais, vyskupui apeliuojant į vidaus reikalų ministro nuožiūrą. Vis dėlto reikia pripažinti, jog mūsų giesmininko kelias nuolat vingiavo ant prarajos krašto, rizikuojant pakliūti valdžios nemalonėn.

Santykiai su rusų administracija buvo įtempti ir sunku juose ieškoti nuoseklumo. Rusų valdininkai patys klusniai vykdė besikeičiančių ministrų valią, nuo gubernatorių ir generalgubernatorių palankumo arba nepalankumo taip pat priklausė labai daug dalykų. Tai, kad A. Barauskas susitikimuose su aukštaisiais pareigūnais sugebėdavo padaryti labai gerą išsimokslinusio erudito ir išpuoselėto skonio esteto įspūdį, buvo teigiamas dalykas. Tiesa, iki savo paskyrimo Seinų vyskupu jis tam tikru atžvilgiu slėpėsi vyskupo M. Paliulionio šešėlyje, stengdamasis pabrėžti bažnytinės subordinacijos principą. Neretai, susirašinėdamas su caro administracija, jis kone pedantiškai pabrėždavo, kas priklauso, o kas nepriklauso jo rangui. Kiek tai buvo apsimestinė poza, leidusi atitraukti jį stebinčių valdininkų dėmesį, o kiek nuoširdus pedantiškumas ir pritarimas tokiam *rangų lentelės* etiketo diktatui, dabar galime tik spėlioti. Santykiuose su rusų valdžia A. Barauskas, panašiai kaip ir didysis jo pirmtakas M. Valančius, išskildavo daugeliu veidų ir pozų, tačiau niekas iš istorikų jo nepavadino daugiaveidžiu.

Rusijos valdžios politika katalikų klausimu taip pat nebuvo nuosekli. Paskutiniams imperatoriaus Aleksandro III valdymo metams būdingos gana šurkščios valdžios akcijos, jo įpėdinio Nikolajaus II valdymo pradžia atrodė lyg šio laikotarpio tokias permainas žadantis politinių ieškojimų laikas. Galbūt dėl to A. Barausko likimo klausimas jo paskyrimo Seinų vyskupu išvakarėse iš tiesų atrodo lyg švytuoklė, svyruojanti tarp pasiūlymų *bausti, ištremti* etc. ir palaiminimo naujai dvasininko karjeros pakopai. Iš 1893–1897 metų aukštųjų Rusijos valdžios pareigūnų susirašinėjimo susidaro būtent toks įspūdis, štai vieneriems metams likus iki paskyrimo į Seinus, Vilniaus generalgubernatorius, nerasdamas kitų būdų suvaldyti nepaklusnų priešgyną A. Barauską, pasiūlo vidaus reikalų ministrai pradėti taikyti prieš vyskupą ypatingas priemones. Kaip komentavo savo rašte carui Nikolajui II ministras, iš generalgubernatoriaus „rašto prasmės ir nuorodų į ankstesnį susirašinėjimą galima spręsti, kad jis vėl kelia jau ne kartą ministerijos atmetą šio vyskupo tremties iš krašto klausimą“. Toliau ministras, pabrėždamas savo skirtingą nuo generalgubernatoriaus nuomonę, argumentuoja, jog

tiesioginės priežasties tokiam siūlymui menkumas ir jo pagrindu pateikti motyvai paskatino mane iš naujo peržiūrėti visą Vilniaus generalgubernatorių konfliktų su vietiniais Romos katalikų vyskupais eigą pastaruosiu metu.⁴⁵

Ministras gana racionaliai ir įžvalgiai apibūdino Lietuvoje susidariusią padėtį, pabrėždamas tam tikrus ydingus generalgubernatoriaus P. Orževskio pasiūlymų ir administravimo principus. Pasak jo,

Vilniaus generalgubernatorius pamiršta, kad ne vien Romos katalikų dvasininkija nepritariamai žiūri į vyriausybės pertvarkomuosius veiksmus pakraščiuose, įvairiais atvejais slapta, o kartais atvirai priešindamasi, taikant visuotinai privalomus įstatymus. Į tokio priešinimosi galimumą, susidėjus tam tikroms aplinkybėms, vyriausybė visada atsižvelgia, ir priemonės, susijusios su Bažnyčios ir tikėjimo klausimais, nustatomos ypač apgalvotai ir griežtai nuosekliai. Neretai pačios geriausios įstatymų priemonės sulaukia slapto, net jas vykdyti turinčių valdininkų

⁴⁵ Vidaus reikalų ministro 1896 m. gruodžio mėn. raštas carui; žr.: *LKAB*, p. 389.

nepritarimo. Tačiau visi šie sunkumai visad įveikiami ir tokiam nepritarimui neteikiama išdavystės ar pasipriešinimo reikšmė.⁴⁶

Liberali vidaus reikalų ministro pozicija ir subtilesnės politikos vadinamajame šiaurės vakarų krašte paieška aiškiai kirtosi su žemesnio rango, bet labai įtakingo generalgubernatoriaus nuostatomis. Ministras ne be priekaištų Vilniaus administracijos vadovui teigė, kad į visas šias politikui elementarias tiesas šis visiškai neatsižvelgė, vertindamas Romos katalikų dvasininkijos veiklą jam paskirtame krašte. Ministro nuomone, generalgubernatorius P. Orževskis perlenkia lazdą manydamas, kad

už patį menkiausią vyskupo nukrypimą nuo jam keliamų reikalavimų, neretai neturinčių teisėto pagrindo, reikia jį ištrėmti iš krašto, tikintis galbūt, kad tuo ir baigsis visi sunkumai ir kad dvasininkija ir gyventojai, Romos katalikai, nusiramins.⁴⁷

Ministras, kaip ir daugelis įžvalgesnių anuometinės Rusijos politikų, aiškiai matė bręstantį masinį nepasitenkinimą ne tik imperijos pakraščiuose, bet ir sostinėse ir buvo linkęs liberalizuoti režimą, o ne tik nenukrypstamai laikytis atgyvenusios Aleksandro III laikų linijos. Jis formulavo naują, lankstesnę Vidaus reikalų ministerijos liniją kitatikių ir tautinių pakraščių atžvilgiu:

Ilgametis Vidaus reikalų ministerijos patyrimas leidžia daryti kitokias išvadas, o būtent, kad panašios priemonės, panaudotos be aiškaus ir neišvengiamo būtinumo, sudaro Vyriausybei daugumą sunkumų, nė kiek nepagerindamos bendrų sąlygų. Šiuo atveju, kai vyskupo Baranausko veiksmuose neįžiūrimas kokios nors nustatytos tvarkos ardymas, aš negaliu sutikti su Vilniaus generalgubernatoriaus nuomone dėl būtinumo imtis ryžtingų veiksmų prieš šį vyskupą, turint galvoje jo ištrėmimą iš krašto, ir manau, kad kelti panašų klausimą generalgubernatoriui nedera.⁴⁸

Šie vidaus reikalų ministro argumentai įtikino carą Nikolajų II ir A. Baranauskui likimas nusišypsojo. Kita vertus, po kelių mėnesių iškilo Seinų vyskupo sosto klausimas, kuris iš naujo privertė ieškoti paaiškinimų, motyvų, naudos ir visokių kitokių su aukšta politika susijusių dalykų. Kaip rusų politikos vairininkų akyse turėjo atrodyti ši paskutinė vyskupo A. Baranausko karjeros pakopa – kaip tremtis ar kaip likimo malonė? Anksčiau nušviesdami vidaus reikalų ministro susikirtimą su Vilniaus generalgubernatoriumi dėl A. Baranausko veiksmų, pabrėžėme, kad siūlyta vyskupą iškelti iš krašto. Viena vertus, šios priemonės nepalaikė caras, o A. Baranauskas išsisuko nuo bausmės. Tačiau, kita vertus, ne jau A. Baranausko perkėlimas į kaimyninę Telšių (Žemaičių) vyskupijai Seinų dieceziją nereiškė jo iškėlimo iš Rusijos šiaurės vakarų krašto į Pavyslio gubernijas (tai kas XIX amžiaus pabaigoje liko iš Romanovų valdomos Lenkijos Karalystės)? Jis tartum buvo pakylėtas pareigose, bet tuo pat metu atplėštas nuo savo įtakos srities. Taigi su juo valdžia pasielgė panašiai kaip prieš keliolika metų buvo pasielgusi su nepaklusniu A. Beresnevičiumi. Retesnis ar dažnesnis kilnojimas iš vienos vyskupijos į kitą buvo susijęs su administracijos noru neleisti susiklostyti tankiam ir tvirtam nepalankaus valdžiai vyskupo šalininkų tinklui.

Tačiau Seinų vyskupija, nors ir priklausė kitai civilinės administracijos jurisdikcijai, A. Baranauskui negalėjo būti visai svetimas *kitas* kraštas. Jis ją lankydavo ir būdamas Žemaičių vyskupu sufraganu, ir dar anksčiau, profesoriaudamas Kauno seminarijoje. Jis ją lankydavo tradicinių pasivaikščiojimų po Aleksotą metu, žingsniais matuodamas kairiakrantį Nemuną, maldose ir meditacijose sujungdamas prieš šimtmetį istorinio likimo padalytos Lietuvos didžiosios upės krantus.

Dar vienas dalykas turėjo daryti Seinų vyskupiją jam artimą. Čia didžiama gyventojų, senosios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavaldinių, kalbėjo lietuviškai. Anykštėnui A. Baranauskui,

⁴⁶ Ten pat.

⁴⁷ Ten pat, p. 390.

⁴⁸ Ten pat.

dešimtmečius savo gyvenimo atidavusiam lietuvių tarmių tyrinėjimams ir kadaise reiškusiam abejones dėl S. Daukanto ir M. Valančiaus kartos pastangų žemaičių dialektų pagrindu sukurti bendrinę lietuvių kalbą, buvo neabejotinai aišku, jog XIX amžiaus pabaigos Užnemunė tapo tautinio lietuvių atgimimo gaiviausiu šaltiniu ir stipriausia tvirtove. Tačiau tos tvirtovės gynėjams jis buvo tapęs svetimu, savo šlovingą dainiaus praeitį praradusiu renegatu*.

Kokius strateginius siekius galėjo puoselėti Rusijos vidaus reikalų ministerija, rekomenduodama į Seinų vyskopus A. Baranauską? Tiesioginių administracijos samprotavimų, kurie išryškintų tą poziciją, istorikai iki šiolei neturi. Mums telieka tikėtinos spekuliacijos. Pirmiausia akivaizdu, kad valdžios atstovai turėjo matyti, jog jie A. Baranausko jokiais būdais nepavers paklusniu politiniu įrankiu. Antra, jie galėjo tikėtis, kad lietuvis vyskupas imsis naujame poste stiprinti lietuvybę. Atsižvelgiant į rusų pamėgtus *divide et impera* principus, ši galimybė galėjo prisidėti prie sprendimo. Bet ir čia slypėjo pavojus Rusijos valdžiai, nes vis labiau aiškėjo, jog lietuviai, nors ir konfliktuojantys su senaisiais unijos partneriais lenkais, jokių būdu nėra patikimesni ar palankesni rusams.

Gali būti iškelta ir dar viena politinė prielaida. Rusijos administracijai turėjo būti gerai žinoma A. Baranausko ir aušrininkų konflikto istorija. Modeliuojant galimus jo paskyrimo Seinų vyskupu padarinius, tikėtina ir tokia įvykių seka: konservatyvus katalikų ideologas A. Baranauskas gali būti efektyvi atsvara vis labiau stiprėjančiam antirusiškam tautinio lietuvių judėjimo aktyvumui. Šalia kitų galimų tendencijų ši aplinkybė tikrai yra verta dėmesio. Tikėkime, kad ateityje istorikai patikrins ne tik šią, bet ir kitas alternatyvias ar lygiagrečias prielaidas, be kurių išaiškinimo sunku tikėtis sužinoti, į kokią iš tiesų sunkią padėtį 1897 metų pabaigoje pakliuvo naujasis Seinų vyskupas, kalbininkas ir matematikas, neužmirštamasis poetas A. Baranauskas.

Viena aišku: gyvenimo pabaigoje giesmininko kelias ne tik kad pasiekė didžiausias aukštumas, bet ir vingiavo per pačius pavojingiausias tarpeklis ir perėjas, pustomas amžių sandūrų vėjų, kaitinamas prieštaringiausių visuomeninių ir politinių aistrų.

Seinų vyskupas

„Podziel nas! Podziel kazaniami i
Śpiewiem jako Ojciec dobry i sprawiedliwy...“
(iš Vištyčio parapijos lenkų prašymo A. Baranauskui)

Seinų vyskupija išgyveno neilgą, bet labai spalvingą istoriją. Keitusi pavadinimus, ribas, sostines, o galiausiai išnykusi, ši diecezija turėjo ne vieną įsidėmėtiną bruožą. Prieš šimtmetį ji aprėpė didelį Užnemunės plotą, savosiomis ribomis žymėdama tą Lenkijos Karalystės teritoriją, kuri prieš Abiejų Tautų Respublikos padalijimą priklausė LDK. Etniškai mišri vyskupija pasižymėjo ir tuo, kad čia gerokai anksčiau nei kur nors kitur lietuviai ir lenkai parapijiečiai pradėjo peštis dėl kalbos bažnyčiose. Tad galime tarti ją buvus konfliktinę.

Seinų vyskupija turėjo ir ne vieną istorikų dėmesio nusipelnusį ganytoją. Kurį laiką vyskupo soste sėdėjęs Piotras Pawelas Wierzbowski (Piotras Pavelas Vežbovskis) mirė 1892 metais. Tuomet rusų valdžia paskyrė vyskupijos valdytoją kunigą Pawelą Krajewskį (Pavelą Krajevskį), kuris net buvo krašto administracijos nusižiūrėtas kandidatu į vyskopus. Šiandien diecezijos istorijos tyrinėtojams vis dar lieka paslaptis, kodėl aukščiausioji imperijos valdžia, pats caras, nusprendė pasirinkti Antaną Baranauską. Vyskupijos istorikas W. Jemielity yra linkęs manyti, kad svarbiausias valdžios motyvas buvęs lietuviška

* Renegatas – žmogus, išdavęs įsitikinimus, atsimetėlis, išdavikas. (Red.)

kandidato kilmė⁴⁹. Ankstesni mūsų svarstymai apie galimus rusų administracijos motyvus, sprendžiant A. Baranausko likimo klausimą, neprieštaruja tokiai Bažnyčios istoriko tezei. Reikia tik pridurti, jog Suvalkų gubernijos gyventojų poreikiai tikrai skatino civilinę administraciją ieškoti etnines ir kalbines subtilybes išmanančio vyskupo.

Tačiau svarbi turėjo būti ne tik pati lietuviška kandidato į vyskopus kilmė. Kilmė anuomet tikrai nebuvo visa ką lemianti aplinkybė. Yra šimtai XIX amžiaus Lietuvos istorijos pavyzdžių, kada lietuviškos kilmės asmenys, kopdami tarnybinės karjeros laiptais, tiesiog asimiliuodavosi su rusų ar lenkų visuomene ir neretai net slėpdavo savo šaknis. Tad ne tik A. Baranausko kilmė, bet ir jo viešai žinomas rezervuotas požiūris į tautinį lietuvių judėjimą čia turėjo lemiamą reikšmę. Galimas dalykas, kad civilinei krašto valdžiai iš tiesų rūpėjo ne tik *divide et impera* spektakliai, bet ir tai, kas buvo viešai skelbiama: rūpestis paprastų parapijiečių – lenkų ir lietuvių – tarpusavio santykiais. Didžiausia tikimybė yra ta, kad svarbiausias motyvas, lėmęs caro sprendimą dėl laisvos Seinų vyskupo vietos, buvo tiesiog akivaizdi viltis, kad A. Baranauskas sugebės įminti tas skausmingas mįsles, kurios anuo metu kilo savo teisių vis labiau reikalaujančiai liaudžiai.

Dar vieną aplinkybę reikia turėti mintyje – tai tarptautiniai Rusijos interesai ir santykiai su Vatikanu. Tyrinėtojai yra pastebėję, kad Nikolajaus II vyriausybė akivaizdžiai stengėsi sumažinti tą Vakarų Europos valstybių nepasitenkinimą, kuris augo dėl įprastinių antikatalikiškų rusų valdžios ekscesų. Dar nebuvo atslūgusi tikra protesto banga Vakaruose, sukelta nesėkmingų įvykių Kražiuose, kur vietos katalikai pasipriešino administracijos ketinimams uždaryti bažnyčią. Tenykščiai įvykiai, įėję į istoriją Kražių skerdynių pavadinimu, buvo ryškiausias asimiliacinės rusų politikos pavyzdys.

Verta priminti šią kraupią ir kelerius metus užtrukusią įvykių grandinę. Silpnindama Katalikų bažnyčios padėtį, 1891 m. gruodžio 12 d. krašto administracija nusprendė uždaryti Kražių benediktinių vienuolyną, mūrinę bažnyčią ir kapines. Miestelio tikintiesiems būtų likusi tik griūvanti medinė bažnytėlė. Tad parapijiečių nepasitenkinimas ir pasipriešinimas buvo visai suprantamas dalykas. Vis dėlto valdžia siekė savo: vienuolės buvo iškraustytos jėga, o 1893 metų birželio mėnesį Vilniaus generalgubernatorius įsakė nugriauti benediktinių vienuolyno trobesius ir bažnyčią, tačiau vietiniai gyventojai pradėjo budėjimą ir masiškai pasipriešino tokiems ketinimams. Lapkričio 22-osios naktį konfliktas pasiekė apogėjų. 70 žandarų būrio, vedamo paties Kauno gubernatoriaus N. Klingenbergo, puolimas buvo atremtas bažnyčioje užsibarikadavusių žemaičių. Ryte į operaciją įsitraukė 300 kazokų būrys. Nelygi beginklių parapijiečių ir kariuomenės kova baigėsi tragiškai. Teismo duomenimis, 9 žmonės žuvo nuo žaizdų arba nuskendo Kražantės upėje, apie pusšimtis buvo sužeista. Tolesnės represijos ir pasipriešinimo dalyvių teismas tapo bene skandalingiausiais paskutinių Aleksandro III valdymo metų įvykiais. Per 40 aktyviausių kražiškių buvo nuteista ir tik sėdus į sostą carui Nikolajui II sulaukta amnestijos.

Rusų kazokų brutalumas ir tikėjimo laisvių sutrypimas sukėlė pasipiktinimo bangą ne tik katalikiškoje Europoje, bet ir protestantiškoje Prūsijoje. Griežta tarptautinė reakcija į Kražių skerdynes ir naujo caro pastangos švelninti padėtį prisidėjo prie to, kad bažnyčių uždarinėjimas buvo sustabdytas, o rusų diplomatai ieškojo dialogo su Vatikanu. Galima manyti, kad prie nepaklusnaus vyskupo A. Baranausko kelio į Seinų katedrą taip pat prisidėjo Rusijos administracijos nuolaidžiavimo Vatikanui politika, vertusi ieškoti išrankesnių ir švelnesnių priemonių saviems tikslams pasiekti.

1897 m. rugpjūčio 2 d. popiežius Leonas XIII paskyrė Antaną Baranauską Seinų vyskupu, o tų pačių metų spalio 23 d. caras Nikolajus II savo *ukazu* tai patvirtino. Apie A. Baranausko ingresą Peterburge, įvykusį 1897 m. lapkričio 21 d., išliko iškalbingų amžininkų atsiminimų. Dauguma jų liudija, jog naujasis Seinų vyskupas net priesaikos ceremonijos metu sugebėjo pasirodyti esąs tikras originalas: jis ne taip

⁴⁹ W. Jemielity, *Biskup sejnenski Antoni Baranowski*, p. 45.

kaip kiti pirmiausia ištarė priesaikos žodžius popiežiui, o tik tada carui⁵⁰. Gandai apie šiuos dalykus greitai plito lietuvių publikoje, kuri, kad ir kokia kontroversiška jai atrodė A. Baranausko asmenybė, nuoširdžiai domėjosi šiuo paskyrimu. Peterburgiškiei lietuviai, aukštųjų mokyklų studentai džiaugėsi įvykusiū faktu.

Ingreso scenas yra rekonstravusi R. Mikšytė. Ji išstudijavo amžininkų atsiliepimus apie iškilmes, skirtingų visuomenės sluoksnių reakcijas ir viltis, kurios buvo siejamos su naujaisiais paskyrimais. Itin spalvingai šias dienas aprašė katalikiško laikraščio *Tėvynės sargas* redaktorius D. Tumėnas:

Ant konsekracijų suvažiavo į Petrapilį daugybė vyskupų, kunigų ir šiaip jau ponų, o visų akys buvo nukreiptos ant Žemaičių vyskupų: Paliulionio ir Baranausko (...). Reikia pripažinti jiems didžią garbę, kad visur Petropilėje rodėsi esą lietuviais, lietuvių vyskupais. Kalbėjo daugiausia lietuviškai, spaudos dalykus aiškino, kam tikrai reikėjo. Bet ypatingai malonų įspūdį padarė lietuviškos kalbos vyskupo Baranausko ant pietų Akademijoje ir seminarijoje 9 ir 16 lapkr. Kada kiti konsekruotus vyskopus sveikino visokiomis kalbomis, vysk. Baranauskas kreipėsi prie naujo Vilniaus vyskupo lietuviškai. Iškalbingumas vysk. Baranausko žinomas, bet nepalyginama kalba buvus apie Vilnių, Lietuvos širdį, sostapilę nuo senų senovės kūrėjų arba aukščiausiųjų kunigų. Neišpasakytas entuziazmas pagavęs visus esančius, pagaliaus ir tuos, kurie nesupranta lietuviškai. Akademijos ir seminarijos profesoriai ir klierikai, Vilniaus ponai, činauninkai iš ministerstvų visi džiaugėsi ir rankom ploję. Tai prie atsitikimo pasirodė mūsų vyskupai ne lenkais esą (...).⁵¹

Dabar galima tik spėlioti, interpretuojant klausimą, kodėl Peterburge Žemaičių vyskupijos hierarchai demonstravo savo lietuviškumą labiau negu pačiame Kaune. Galbūt jie suprato esmines rusų politikos katalikiškuose šiaurės vakarų ir Pavyslio kraštuose – Lietuvoje ir Lenkijoje – užmačias. Galbūt reportažo autoriaus akyse viskas atrodė kiek kitaip, negu buvo iš tikrųjų. Viena aišku – į Seinus buvo siunčiamas pirmasis lietuvis vyskupas, kurio laukė sunkiai įveikiami etninių rietenų švelninimo darbai.

Studentai lietuviai aplankę visus vyskopus, – tęsia savo aprašymą D. Tumėnas. – Vysk. Baranauskas atsiliepęs – lenkiška ir lietuviška kalba jam esą lygios ir lygiai brangios. Išmintingai. Važiuoja į tokią vyskupystę, kur reikės gesyti neapykantą ir vieny, ir kitų.⁵²

A. Baranausko praleistos dienos Peterburge ir įšventinimo iškilnių bei susitikimų įspūdžiai neišdilo iš lietuvių judėjimo aktyvisto J. Vileišio atminties. Taip sutapo, kad likimas tiesiogiai jį suvedė su vyskupu būtent tuo metu.

Man teko regėti kun. Baranauską tik vieną sykį, kuomet jis buvo konsekruotas Petrapilyje į vyskupus (...). Vyskupas mėgo daug šnekėti, ir atsimentu, būnant man svečiuose, jis su pamėgimu vartojo paeilui keletą dialektų ir šnekėjo taip, kaip įvairiose vietose mūsų žmoneliai kalba.

Užklaustas, ką jis mano apie mūsų tautišką judėjimą ir raštenybę, vyskupas prašė neužmiršti, jog pirmiausiai ans esąs dvasiškuoju ganytoju, ir jo priedermė esanti lygiai atsinešti prie visų tautų: kunigai, sako, neprivalo užsiimti tautyste, o vien tik krikščionyste, kuri turinti būt pastatyta visados ant pirmos vietos.⁵³

Jei tikėtume J. Vileišio liudijimu, naujasis vyskupas buvo pasirengęs važiuoti į Seinus: žinojo, kokios sudėtingos problemos jo laukia nuo tautinių skirtumų vis labiau eizėjančiose parapijose. Akivaizdu, jog jis pirmiausia stengėsi pabrėžti, kad lietuviška jo kilmė joku būdu nereiškia ketinimų palaikyti vien lietuvius. Priešingai. Per tą trumpą Seinuose praleistą laiką jis ne kartą palaikė lenkų interesus, kaltindamas lietuvius šventoriuose keliamais susidūrimais.

⁵⁰ R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, p. 237.

⁵¹ Cit. iš ten pat, p. 237.

⁵² Ten pat, p. 237–238.

⁵³ J. Vileišis, „A. Baranausko nekrologas“, – *LKAB*, p. 442–443.

Iškilmingas 62-ejų metų sulaukusio vyskupo ingresas Seinų katedroje įvyko 1897 m. gruodžio 28 d.⁵⁴ Taip pradėjo savo ganytojišką veiklą septintasis šios diecezijos vyskupas, kuriam buvo lemta suvaidinti svarbų vaidmenį katalikiškame lietuvių ir lenkų kultūrinio paribio gyvenime.

A. Baranauskui atvykus į Seinus gera pusė katalikų kalbėjo lenkiškai, tačiau nuo XIX amžiaus pabaigos čia buvo įsižiebęs labai stiprus lietuviškos veiklos židiny. Rusijos vyriausybei įteisinus Marijampolės ir Suvalkų gimnazijose lietuvių kalbos pamokas gauti valdiškoms stipendijoms universitetuose, į Seinų kunigų seminariją plūptelėjo daug lietuvių jaunimo. Čia itin daug pasidarbavo slapta patriotinė lietuvių organizacija *Šaltinis*. Po 1905 metų, panaikinus lietuvių spaudos draudimą, Seinuose buvo leidžiamas tokio pat pavadinimo savaitraštis ir net žurnalas vaikams *Šaltinėlis*. Seinų lietuviai turėjo įkūrę knygyną, veikė choras, šventadieninė mokykla ir net teatras. Tačiau visa tai buvo jau pasitraukus iš šio pasaulio A. Baranauskui.

Štai kodėl naujojo vyskupo žingsnių aidas iš Seinų katedros pasklido po visą parapiją. A. Baranauskas buvo pirmasis Seinų vyskupas, kuris prabilo į tikinčiuosius lietuviškai. Įspūdis buvo pritrenkiantis. Visose vyskupijos bažnyčiose 1898 metų sausio mėnesio pradžioje buvo skaitoma jo „Piemeniška gromata“ vadinamas ganytojiškas laiškas⁵⁵, kuris sutvirtino lietuviškosios vyskupijos dalies pasitikėjimą religiniu ir tautiniu lygiateisiškumu su lenkiškai kalbančia tikinčiųjų bendruomenės dalimi. Šios *gromatos* skaitymas bažnyčiose vėliau buvo palydėtas kitu vyskupo veiksmu, rodančiu jo nenorą susitaikyti su lietuvių diskriminacija, kuri buvo itin skausminga lietuviškų spaudinių draudimo laikotarpiu. Jis iš esmės parengė rankraštinių savo lietuviškų tekstų dauginimo sistemą, įsakydamas visose parapijose nusirašinėti jo išverstą katekizmą⁵⁶.

Tad pati A. Baranausko darbų Seinų katedroje įžanga žadėjo didelę intrigą, kaitino lietuviškų laikraščių bei šviesuomenės vaizduotę, gundė atsinaujinimui tikinčiuosius ir dvasininkus, taip pat kaustė caro valdžios dėmesį. Pirmiausia visi pastebėjo, kad naujasis vyskupas demonstruoja tam tikrą neįprastą šaltumą vietinės rusų administracijos atžvilgiu. Tik atvykusį į Seinus A. Baranauską labai pagarbiai aplankė ir daug dėmesio parodė Seinų apskrities viršininkas, tačiau vyskupas neskubėjo atsilyginti tuo pačiu. Pusmečiui praslinkus, šį elgesį su valdžia tiesmukiškai jam prikišo pats Varšuvos generalgubernatorius, kuris, remdamas savo pavaldinių skundais ir pranešimais, bandė taktiškai įtikinti vyskupą laikytis oficialiojo protokolo taisyklių, nepamiršti, kas yra galima, o kas ne.

Man buvo pranešta, – rašė 1898 metų birželį generalgubernatorius kunigaikštis A. Imeretinskis, – kad Jūsų Ekscelencija, lankydamas vyskupiją ir visur būdamas pagarbiausiai vietinės administracinės valdžios, atstovaujamos apskrities viršininkų ir jų padėjėjų, priimamas, pats elgėtės su jais, neslėpdamas paniekos. Panašiai Jūs elgėtės net su Suvalkų vicegubernatoriumi, tikruoju valstybės patarėju Zauškevičium, aplankydamas jį Suvalkuose tik ketvirtą buvimo šiame mieste dieną. Pavyzdžiui, Seinų apskrities viršininko Jums parodytos pagarbos pareiškimas, pačią pirmą Jūsų atvykimo į Seinus dieną, iki šiol nėra sulaukęs jokio atsakomojo Jūsų dėmesio.⁵⁷

Generalgubernatorius gerai suprato, ką liaudies akyse reiškia toks riboto lojalumo ir šaltos pagarbos demonstravimas, todėl mėgino švelniomis priemonėmis sudrausminti A. Baranauską, kurio aristokratiškos manieros – nepaisant kilmės ir nueito gyvenimo kelio – iš karto buvo pastebėtos rusų valdininkų. Generalgubernatorius gana kantriai bandė paaiškinti vyskupui, kaip jis žiūri į savo pavaldinius ir kad tie pavaldiniai yra jo paties asmens patikėtiniai. Iš čia plaukė subtilus raginimas parodyti jiems daugiau pagarbos. A. Imeretinskis savo rašte argumentavo:

⁵⁴ W. Jemielity, *Biskup sejnenski Antoni Baranowski*, p. 45.

⁵⁵ R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, p. 241.

⁵⁶ J. Laukaitis, „Vyskupas Antanas Baranauskas“, *Tiesos kelias*, 1927, nr. 11, p. 660.

⁵⁷ Varšuvos generalgubernatoriaus 1898 06 20 raštas Seinų vyskupui; žr. *LKAB*, p. 393.

Apskričių viršininkų asmenyje aš įpratęs matyti savo bendradarbius, vykdančius bendrą man patikėtą valstybinį uždavinį, ir, reikalaudamas ne tik griežtai vykdyti tarnybines pareigas, bet ir pareikšti tikrą pagarbą visiems į jiems patikėtas apskritis atvykstantiems garbingiems asmenims, kuriems priklauso ir Jo Didenybės Imperatoriaus paskirtas R. k. vyskupas, aš kartu visiškai negaliu sutikt, kad tie valdininkai būtų visiškai nepelnytai įžeidinėjami, ypač tų asmenų, kurių atžvilgiu jie patys nepriekaištingai mandagūs.⁵⁸

Generalgubernatorius šalia to itin įžvalgiai priminė, jog nuo tų pačių valdininkų priklauso ir vyskupo judėjimo po vyskupiją, vizitacijų ir bendros tvarkos palaikymo aplinkybės. Tai turėjo reikšti, kad vyskupui gali padaugėti apsunkinimų, jei jis nesugebės prisitaikyti prie rusų valdžios reikalavimų. Tuo pat metu tai rodė, jog gubernijos valdžios akyse vyskupo vizitacijos yra bene svarbiausia katalikiškosios pastoracijos priemonė. Ne veltui, kaip matyti iš daugelio anuometinės istorijos tyrinėtojų darbų, vyskupas A. Baranauskas buvo bene aktyviausias tokių vizitacijų šalininkas. Religinio gyvenimo gaivinimas ir atsparumo rusifikacijai didinimas, vizituojant parapijas ir teikiant sutvirtinimus, buvo seniai išbandytas būdas.

(...) Aš negaliu užmiršti, – tęsė A. Imeretinskis, – kad pačios vyskupo lankymosi vyskupijoje sąlygos ir jo sukeliama didžiuliai žmonių susibūrimai daro ypatingai reljefingą bet kokį vyskupijos valdytojo paprasčiausio mandagumo taisyklių pažeidimą ir sukelia nederamus vietinių gyventojų samprotavimus.⁵⁹

A. Baranauskas labai gerai suprato, ką reiškia mandagios generalgubernatoriaus užuominos, tačiau jis laikėsi pasirinktos taktikos ir savo elgesiu vertė stebėtis vietos gyventojus, galiausiai buvo uždegantis pavyzdys ganėtinau baugštiems vietos kunigams. Galima daryti prielaidą, kad vyskupas, prisimindamas gerai išmoktas A. Beresnevičiaus pamokas, sąmoningai kaitaliojo tas taktikas ir manieras, balansuodamas tiesiog ant tos briaunos, kuri žymėjo egzaltuoto mandagumo ir priešiško ribas. Pirmiausia jis vaidino ypatingo išsilavinimo Bažnyčios kunigaikščio vaidmenį, pasinaudodamas rusų aukštuomenės ir viršutinių valstybės tarnautojų rangams taikomais formaliais reikalavimais. Gubernatorių aplinkoje jis buvo pabrėžtinai mandagus, aukštąją rusų kultūrą gerbiąs ir suprantąs intelektualas, neabejotinai pagarbos vertas ir pripažinimo sulaukiąs asmuo. Šį įvaizdį jis savo ruožtu arogantiškai išnaudojo prieš žemesnio rango vietinius viršininkus, demonstruodamas savo pranašumus vietos gyventojų akivaizdoje. Tai buvo taktika, kuri leido ir įgyti tam tikrą pagarbą, ir kėlė įtarią baimę. Leido pabrėžti, jog vyskupas nėra nei koks nors civilinės rusų administracijos pastumdėlis, nei tuo labiau aklas jos įrankis.

Prisiminimuose yra išlikę keletas fragmentų, kurie leidžia spalvingiau nupiešti tai, kaip vyskupui A. Baranauskui sekėsi vaidinti savąjį vaidmenį aukštuomenės akyse. Lietuvių literatūros tyrinėtojas M. Miškinis yra užrašęs vyskupo A. Baranausko sekretoriaus Seinuose įspūdžius iš vieno apsilankymo pas Suvalkų gubernatorių. Vyskupo buvo susirengta kaip dera: apsitašęs išėiginiais drabužiais, susijuošęs plačia šilkinė juosta, rankoje laikydamas naujų baltų pirštinaičių porą – štai toks jis įsirežė to meto žmonėms į atmintį⁶⁰. Suvalkų gubernatoriaus namuose jo laukė iškilmingi pietūs, juose dalyvavo taip pat ir vicegubernatorius, buvo susirinkę aukštieji įgulos karininkai, civilinės administracijos viršininkai. Taip pat buvo pakviesti aukštosios katalikų ir stačiatikių dvasininkijos atstovai. Ir čia atsivėrė, tikėtina, tipiška scena:

Tarp gubernatoriaus, didelio Puškino kūrinio mėgėjo, ir vyskupo Baranausko užsimezgęs dialogas „Eugenijaus Onegino“ tema. Gubernatorius ėmęs žerti gausiomis šio kūrinio citatomis, o Baranauskas – replikuoti jam dar gausesnėmis, daug ilgesnėmis ir tokiu būdu gubernatorių „įveikęs“. Pastarasis pristigęs citatų, o Baranauskas dar

⁵⁸ Ten pat.

⁵⁹ Ten pat, p. 392.

⁶⁰ A. Vienuolis, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius, 1957, p. 307–311; R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, p. 257.

citavęs ir citavęs... Per pertrauką pietų metu priėjęs prie Laukaičio kažkuris aukšto rango pareigūnas ir taręs jam: „Da-a, vaš episkop nie lykom šyt“.⁶¹

Šitaip vyskupas intelektualas įgydavo didelį autoritetą tarp šviesesnių valdininkų, o elgesio atšiaurumą žemesnio rango rusų pareigūnų atžvilgiu jis komentuodavo arba teisindavo tiesiog formaliais rangų ir pareigybių lygio skirtumais. Suprask, tik su sau lygiais jis privalęs išlaikyti visas egzaltuotas manieras. Panašų vyskupo atsakymą generalgubernatoriui A. Imeretinskiui užsimena buvus R. Mikšytė. Pasak jos, A. Baranauskas į generalgubernatoriaus pastabas dėl oficialiojo mandagumo taisyklių laužymo atsakęs ganėtinais griežtai ir oriai. Vadovaujantis caro įsakų sąvadu, vizitai saisto tik lygios visuomeninės padėties asmenis. Šiuo atveju lygiais laikytini gubernatoriai ir aukštesni pareigūnai, o apskričių viršininkų reikalas prižiūrėti kelius, vyskupui lankant parapijas. Teigiama, jog į tą vyskupo A. Baranausko atsakymą generalgubernatorius teištaraš vieną žodį: *sumašedšij*⁶². Tačiau turimos istorinės medžiagos visuma veikia perša mintį, jog A. Baranauskas tikrai nebuvo pametęs galvos ir žinojo, kas yra kas Pavyslio krašte. Išties tikėtina, kad tam tikra provokuojama arogancija jis siekė savo tikslų – tam tikro vieningo administracijos požiūrio į katalikų padėtį krašte ir į patį vyskupą diferenciacijos. Apskričių viršininkai iš tiesų turėjo būti labai atsargūs, vengdami skandalų ir konfliktų su tokiu vyskupijos valdytoju. O A. Baranauskas, iš visko sprendžiant, itin gerai jautė amžių sąvartoje besikeičiančią Rusijos imperijos padėtį, mokėjo pasinaudoti įvairių rusų valdžios grupuočių skirtumais ir varžybomis dėl įtakos. Kitaip tariant, jis pasirodė neblogas politinio žaidimo dalyvis.

Pirmiausia jis neabejotinai jautė, ko iš jo galėjo tikėtis valdžia, skirdama į Seinus. Greičiausiai administracija vylėsi stipresnio vyskupijos ganytojo posūkio lietuviybės link, lojalaus caro valdžiai parapijiečio ugdymo, gal net ryškesnio lietuvių ir lenkų atskyrimo labui. Kita vertus, visos Rusijos Imperijos mastu kylant socialinei įtampai ir tvenkiantis revoliucijos debesims, valdžią pirmiausia turėjo dominti krašto gyventojų rimtis. Tačiau neprabėgo nė keletas dienų po vyskupo ingresso Seinuose, kai Suvalkų gubernatorius Botovskis ėmėsi aiškintis A. Baranausko ketinimus, jo asmeninius polinkius ir prognozuoti artimiausią ateitį. Tai, ką jis sužinojo, tikriausiai privertė nusivilti ir priversti suklusti. Nedelsiant, 1898 m. sausio 3 d., į Varšuvą generalgubernatoriui buvo pasiųstas slaptas raportas, kokių vyskupo veiksmų gali tikėtis rusų valdžia. Suvalkų gubernatorius rašė:

(...) Laikau būtina pranešti Jums savo įspūdžius po ilgo pasikalbėjimo apie vietinį lietuvių judėjimą su naujai paskirtu ir atvykusiu į Seinų vyskupystę katalikų vyskupu Baranausku, pradėjusiu pokalbį šiuo klausimu.

Paaiškinęs man autobiografiją, būtent, kad pagal kilmę jis yra lietuvis, 11-os lietuvių kalbos dialektų tyrinėtojas ir jų žinovas, smulkiai išstudijavęs lietuvių raštijos istoriją, vyskupas pareiškė, jog jis, kaip žmogus ir kaip vyskupystės ganytojas, negali abejingai žiūrėti į tokių nenormalią tikinčiųjų, esančių jo žinioje, padėtį ir visais būdais stengsis juos nuraminti, tačiau jis galėsias padaryti tik tuomet, jeigu vyriausybė atšauks savo nutarimą spausdinti lietuviškus leidinius rusų raidėmis; tokio atšaukimo viltį tartum jam sukėlė tokie asmenys kaip akademikas Byčkovas, Užsienio tikėjimų dvasiniam reikalams departamento direktorius Masolovas ir kiti aukštus postus užimantys asmenys. Toliau pareiškė, kad kiekviena tauta turi prigimtą teisę ir privalo garbinti, melstis jam savo gimtąja kalba bei mokytis Dievo žodžių iš tų rašmenų, prie kurių priprato visa ankstesniųjų kartų eilė (...).⁶³

Gubernatorius, matyt, plėtodamas valdžios pasirinktą politinę mintį, pabandė atkreipti dėmesį į tai, kad lietuvių ir lenkų parapijiečių galimybės per pamaldas vartoti gimtąją kalbą nėra lygios. Dėl to didėja įtampa gubernijoje, kelia nerimą konfliktai bažnyčiose ir šventoriuose. Regis, kad gubernatorius pastebėjo prieštaravimų A. Baranausko argumentacijoje: kirilicos ir rusų kalbos atveju vyskupas gina lietuvių kalbą, o lenkų kalbos atveju bando išsisukti visiškai kitokiais argumentais. Jis toliau raportavo:

⁶¹ M. Miškinius, „Mėgstu kartais pasklaidyti...“, – LKAB, p. 447.

⁶² R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, p. 254.

⁶³ Suvalkų gubernatoriaus 1898 01 03 slaptas raportas Varšuvos generalgubernatoriui; žr.: LKAB, p. 391–392.

(...) Vyskupas apgailstavo ir dėl to, kad tarp jo tikinčiųjų yra dar kitas nedarnumas – lietuvių kova su lenkais dėl kalbos, kuria turi būti meldžiamasi bažnyčiose (...), šiuo atveju lietuviai yra neteisūs, nes pamaldos lenkų kalba buvo laikomos amžiais, taip turi būti ir toliau. Į mano pastabą, jog toks sprendimas prieštarauja ką tik pareikštai jo paties nuomonei, jog kiekviena tauta turinti prigimtą teisę melstis gimtąja kalba, vyskupas, kiek susidrovėjęs, atsakė, kad jis pasilieka prie savo nuomonės dėl tos teisės, tačiau pagal Katalikų bažnyčios kanonus jis negalys vien savo valdžia pakeisti amžiais nusistovėjusio papročio laikyti pamaldas lenkų kalba; tokį pakeitimą, patenkinantį lietuvių pageidavimus, galėtų leisti tiktai vyskupystės sinodas, kurio pas mus vyriausybė neleidžia.⁶⁴

Gubernatoriaus raportas yra geras įrodymas to, kad administracija tikrai tikėjosi spartesnės Seinų vyskupystės lituanizacijos ir, be abejo, lenkiškojo elemento susilpninimo. Valdžios siekis paskatinti silpnesniąją iš dviejų Rusijai nepalankių jėgų (lietuvius) reikšti nepasitenkinimą stipresniuoju partneriu (lenkais) ir taip silpninti antirusiškas nuotaikas buvo visiškai suprantamas interesas. Vyskupo A. Barausko elgesys ir išsisukinėjimas nuo tiesių atsakymų, tam tikras jo koncepcijos, apibrėžiančios prigimtines tikinčiųjų teises, prieštaravimas pasako viena: jis mėgino išvengti politinės valdžios pinklių ir ant šios intrigos meškerės neužkibo. Būtent tai labiausiai nuvylė gubernatorių, kuris tokiais samprotavimais pabaigė savo iškalbingą raportą viršinininkui:

Ar iš tikro esama tokių kanoniškų taisyklių, aš nežinau, bet iš to vienpusiško ir istoriškai neteisingo pasirinkimo faktų, kuriuos pateikė man vyskupas iš lietuvių raštijos istorijos, laikydamas turbūt neišmanančiu tos istorijos. Iš iškraipymo man gerai žinomų faktų apie buvusių Vilniaus generalgubernatorių Muravjovo ir Kaufmano potvarkius dėl lietuviškų knygų leidimo ir spausdinimo rusų raidėmis⁶⁵ aš darau išvadą, kad vyskupas Baranauskas, be abejo, protingas (...), mokąs įgyti simpatijas ir patraukti savo elgesio manieromis, veiks jam patikėtoje vyskupystėje ta pačia neapykantos kitiems tikėjimams ir lenkiškumo dvasia, kaip veikia ir kiti vyskupai šiame krašte.⁶⁶

Gubernatoriaus būta įžvalgaus ir nelabai apsirikta. Vyskupas A. Baranauskas buvo kietas riešutas net aštriems rusų valdžios dantims. Nuo pat pradžių buvo aišku, kad vyskupas per daug protingas ir gudrus, kad leistųsi manipuliuojamas hermetiniuose tautinės rusų politikos žaidimuose. Su tuo reikėjo susitaikyti, nes tuo pat metu buvo aišku, kad A. Baranauskas greta to, kad buvo užsispyręs ir nelengvai išgąsdinamas, lemiamais momentais mokėjo išlikti apdairus ir atsargus. Jis stengėsi išlikti nepriklausomas tiek, kiek tai Katalikų bažnyčiai buvo įmanoma Rusijos imperijoje metams artėjant prie XX amžiaus slenksčio.

Gebėjimas pelnyti net oponentų iš caro administracijos simpatijas ir pagarbą puikiai derėjo su nonkonformistine* vyskupo laikysena. Pabrėžtina, kad ypač Seinų periodu išryškėjo vienas itin svarbus jo santykių su civiline rusų valdžia bruožas. Anuomet siekdama sukurti sau lojalių pavaldinių katalikų sluoksnį Lietuvoje ir Lenkijoje, valdžia ne tik grūmojo represijų lazda, bet ir stengėsi apdovanojimais patraukti savo pusėn dvasininkiją. A. Baranauskas, kitaip nei jo pirmtakai ir mokytojai M. Valančius ir A. Beresnevičius⁶⁷, neturėjo jokio apdovanojimo. Negana to, jis stengėsi nuvertinti savo vyskupijos klero akyse tuos caro vyriausybės dėmesio žymenis. A. Baranauskas susikviesdavo apdovanotuosius kunigus ir iškilmingai įteikdavo jiems pasižymėjimo ženklus už didžius nuopelnus Rusijos valdžiai. Tuo pat metu jis rasdavo progą kandžiai pastabai, kad jo paties krūtinė nėra sužalota jokių rusiškų ordinų⁶⁸. Kunigai ir

⁶⁴ Ten pat, p. 392.

⁶⁵ Raporto išnašoje dar pridurta: *iš apkaltinimo buv. Kauno vyskupo Valančiaus nusikalstamu bailumu už sutikimą ir pritarimą tokiam spausdinimui ir leidimui.*

⁶⁶ Ten pat, p. 392.

* Nonkonformizmas – individo sociokultūrinė laikysena, kuomet atsiribojama tuo laikotarpiu toje vietovėje būdingų socialinių, kultūrinių, moralinių normų, madų, elgiamasi priešingai nei dauguma. (Red.)

⁶⁷ M. Valančius turėjo tris caro ordinus, o A. Beresnevičius du.

⁶⁸ R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, p. 254.

vietos valdininkai neabejotinai jautė tokią A. Baranausko nuotaiką, o demonstruoti klebonijų bičiulystę ir vaišingumą civilinės valdžios pareigūnų atžvilgiu Seinų vyskupijoje darėsi nebemadinga. Tačiau nereikia abejoti, kad svarbiausia vyskupo A. Baranausko veikla buvo ne santykiai su valžia, bet pareigos paprastiesiems tikintiesiems, kuriems itin stigo dėmesio, meilės ir patarimų didžiojo socialinio šurmulio akivaizdoje.

Štai tokiomis aplinkybėmis prasidėjo paskutinis A. Baranausko kelio etapas. Naujasis Seinų vyskupas gana energingai ėmėsi savo misijos. Svarbiausia, ko siekė jo griežtas protas – tai visų pirma išsiaiškinti padėtį dekanatuose ir parapijose, kad būtų galima imtis pamatuotų sprendimų. Tai jis bandė padaryti dviem būdais. Per keletą pirmųjų jo darbo Seinuose mėnesių buvo parengta ir išsiuntinėta rankraštinė anketa, į kurios klausimus turėjo atsakyti kiekvienos parapijos klebonai. Antra – tai paties vyskupo vizitacijos, kurios iš tiesų tapo labai svarbia vyskupijos tvarkymo priemone. Jų metu buvo aiškinamasi ir aiškinama, mėginama sumažinti įtampą tarp lenkų ir lietuvių. Parapijų vizitacijos ir teikiami sutvirtinimai – kaip katalikybės savigny prieš Rusijos vyriausybės represijas – dar nuo vyskupo Motiejaus Valančiaus laikų buvo patikrintas veiklos būdas.

Anketos apie bažnytines apeigas atkreipė dėmesį ne tik į kalbas ir tautinius santykius. Trylikos skyrių klausimynas apėmė labai įvairius dalykus, susijusius su parapijų gyvenimu. Seinų vyskupo buvo domimasi: kada ir kokios pamaldos vyksta; iš kokių dalių susideda; kas sudaro parapijiečių daugumą, kas mažumą; kokia kalba vartojama katechizacijai; ar yra bažnyčiose popiežių bulės ar vyskupų diplomai? Toliau reikalauta atsakyti, kaip pamaldų metu rengiasi kunigai, kaip ir kas giedama, kokios vyksta procesijos, prašoma apibūdinti laidojimo ir vestuvių apeigas, įskaitant apmokėjimo detales. Anketa baigiama klausimais apie katechizaciją bei tikėjimo tiesų mokymą pamokslų, laidotuvių, sergančiųjų lankymo ir kalėdojimo metu. Tad aiškiai matyti, jog A. Baranauskas uoliai ėmėsi jam patikėtų pareigų, stengdamasis pagerinti ganytojiškos veiklos kokybę, rodydamas daugiau dėmesio ir pagarbos visiems parapijiečiams, nepaisydamas, kokia kalba jie šneka. Tai buvo modernu ir tuo pat metu labai sudėtinga. Vyskupo padarytos išvados ir racionalizacijos siekė suderinti tradiciją ir naujus modernybės iššūkius, liturginę lotynų kalbą su besivaržančiomis dėl savų teisių bažnyčiose lenkų bei lietuvių kalbomis⁶⁹.

Susirūpinimas kunigų darbo kokybe, akivaizdus klausimyne, budino vyskupijos gyvenimą, kuris buvo pritilęs ir dėl represyvos rusų valdžios politikos, ir dėl neišvengiamai tokiomis aplinkybėmis išryškėjusios ganytojiško uolumo stokos. Tyrinėtojai aprašo keletą atvejų, susijusių su atsakymais į anketos klausimus, štai, pvz., Simno bažnyčios archyvo medžiaga. Šioje parapijoje daugumą sudarė lietuviai, nors pamaldose dominavo lenkų kalba. Naujojo vyskupo nurodymu nuo 1898 metų balandžio mėnesio lietuvių daugumai imamas skirti rytmetinis, o lenkų mažumai – popietinis pamaldų laikas. Bažnyčioje liturgine kalba –lotyniškai – giedamos giesmės „Te Deum“, „Tantum ergo“, „Rex Christe“. Suplikacijas kunigas gieda lietuviškai. Daugumas lietuvių yra beraščiai, todėl jiems užtenka rožinio. Nauja tvarka Simno parapijos atveju tikrai padarė harmonizuojamą poveikį, ir vyskupas A. Baranauskas per 1899 m. rugpjūčio 12 d. vizitaciją Simne lenkiško pamokslo metu pabrėžė, kad priešiškas tarp lietuvių ir lenkų blėsta. Tuo pat metu lietuvišku pamokslo žodžiu A. Baranauskas gyrė parapijiečių pamaldumą ir, kaip dera, tradiciškai smerkė liaudies ydas⁷⁰.

Tačiau iš Simno atvejo nereikia daryti visa apimančių išvadų. Nors daug kur lietuviškoje Užnemunėje bažnytinio gyvenimo lituanizacija išties galutinai įvyko tik dėl ganytojiško vyskupo A. Baranausko uolumo, tačiau nereikia suabsoliutinti jo gebėjimų ir nuopelnų. Geranoriški ir racionalūs vyskupo siekiai ne visur buvo vienodai suprasti, nevienodą reakciją sukėlė. Taip pat nereikia pamiršti to takto, kad ginčai dėl kalbos bažnyčiose šioje senosios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalyje kilo jau XIX

⁶⁹ Anketa apie padėtį Seinų vyskupijos bažnyčiose, Lomžos diecezijos archyvas (LDA), sign. 334, rink. II, I. 35–38.

⁷⁰ R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, p. 245–246.

amžiaus pirmojoje pusėje. A. Baranausko pirmtakai Seinų katedroje taip pat nesėdėjo rankų sudėję. Būta visokių mėginimų ir visokių padarinių. Lietuvių tyrinėtojai dažniausiai pabrėžia nesėkmes, kurias ganytojiškoji vyskupo taktika patyrė, gindama lietuvių kalbos teises. Negalėjo vyskupo A. Baranausko aplinkraščiai ir paraginimai, kuriuos jis dalijo vizitacijų metu, iš karto sulyginti lietuvių ir lenkų kalbų bei tikinčiųjų teisių. Daug kas priklausė ir nuo ilgametės tradicijos, ir nuo dekanų bei klebonų polinkių. Tai, kad klebono pažiūros buvo bene svarbiausias dalykas, nekelia abejonių.

Po naujojo Seinų vyskupo nurodymų daugelyje vietų, lietuvių daugumai ėmus reikštis pamaldose lietuviškai, kilo negailestingas protestas, pvz., Liubave jis išaugo iki riaušių. Lygiateisiškas savo pozicijas ginanti lenkakalbė parapijos dalis piktinosi, sabotavo, trikdė, šaipėsi ir grūmojo naujų lietuviškų madų sekėjams. Sklaidant Lomžos diecezijos archyvo bylas net atrodo, kad kiekvienas idealistinis ir racionalus vyskupo bandymas sumažinti diskriminacijos pavojus ir priartinti tikėjimą prie paprastos liaudies sukeldavo dar didesnį šurmulį.

Iš tiesų Suvalkų gubernatorius raporte pažymi, kad vyskupo A. Baranausko požiūris į lietuvių kalbos padėtį bažnytiniame krašto gyvenime yra gana prieštaringas. Viena vertus, vyskupas nuosekliai laikėsi minties, kad kiekvienas katalikas turi prigimtine teisę į Dievo žodį gimtąja kalba, kita vertus, lenkų kalba jo vaizduotėje buvo atpažįstama lyg antroji gimtoji lietuvių kalba. Stengdamasis, kad parapijose, kuriose lietuvių gyventa gausiau, atsirastų lietuviškos pamaldos, jis jokių būdu nenorėjo, kad būtų visiškai išstumta lenkų kalba. Lyg iš *Paskutinio pamokslų* išminktą pamoką A. Baranauskas kartojo veiksmus, kurie lygia greta vienu metu būtų stiprinę katalikišką lietuvių ir lietuvių prisirišimą prie lenkų. Jis neretai kaltindavo lietuvių parapijiečius už pernelyg agresyvių savųjų reikalavimų kėlimą ir konfliktavimą. Jam artimesnis buvo ramios tų santykių evoliucijos kelias. Žinoma, oficialiai jo nurodymuose buvo įsakoma neproteguoti jokios vienos kalbos, derintis prie tikinčiųjų poreikių.

Itin pabrėžtini A. Baranausko veiksmai įvesti lenkiškas pamaldas tose vyskupijos parapijose, kuriose lenkų skaičius buvo visiškai mažas, o tikintieji jau ilgus dešimtmečius iki jo nurodymų meldėsi lietuviškai. Geras pavyzdys yra anuometiniai įvykiai Vištyčio parapijoje. Lomžos diecezijos archyve yra likęs geras pluoštas medžiagos, kuri atspindi padėtį parapijoje iki A. Baranauskui atvykstant į Seinus ir jam sėdus į vyskupo sostą. Tarp tos archyvinės medžiagos yra ne vienas Suvalkų gubernatoriaus raštas, kuriame kreipiamasi į vyskupijos valdytojus dėl kalbinių ginčų parapijoje, štai 1896 m. rugpjūčio 13 d. rašte gubernatorius rašo, jog iš Vištyčio parapijiečių lenkų girdisi skundai dėl jų teisių pažeidimų. Mat lenkai, nors jų yra absoliuti mažuma, jaučiasi nuskriausti, nes visos pamaldos Vištyčio bažnyčioje yra lietuviškos⁷¹. Gubernatorius rekomendavo surasti atskirą laiką lenkiškoms pamaldoms. Ta pati mintis po kelių mėnesių pasikartojė ir Varšuvos generalgubernatoriaus rašte Seinų vyskupijos valdytojui kunigui Krajewskiui (Krajewskiui)⁷². Matyti, kad vietos klebono dėka iki vyskupo A. Baranausko bažnytinis Vištyčio gyvenimas buvo visiškai lituanizuotas, vietos lenkams naujasis vyskupas įžiebė viltį, kad ir jų mažumos teisės bus gerbiamos. 1898 m. kovo 28 d. jie lenkiškai kreipėsi į naująjį ganytoją savo iškalbingu laišku:

(...) Jau 16 metų negirdim savo kalbos, net per pasninkus (...). O yra mūsų lenkų parapijoje apie 500, ir net mokame lietuvių kalbą, bet ne tiek, kad galėtume suprasti pamokslų turinį. (...) Mes gyvename Lietuvos ir Mozūrų pasienyje ir atlaidų dienomis susirenka daug žmonių iš Vyžainių ir Liubavo apylinkių, todėl mums ir jiems būtų nauda iš Dievo žodžio [lenkiškai].

Iki šiol rožinį ir „Dieve Šventas“ dainuodavome lenkiškai, nes kitas giesmes mus pamažu atėmė, o šiandien ir to netekome.

⁷¹ R. Mikšytė savo knygoje *Antanas Baranauskas* kiek supainioja šios bylos aplinkybes teigdama, kad Vištyčio parapijoje, esant tik 300 lenkų, pamaldos vykusios lenkiškai, dėl ko lietuviai skundžiasi. Detalesnė dokumentų analizė rodo, kad būtent lenkų mažuma siekė bent dalies pamaldų lenkiškai, o lietuviai jau po A. Baranausko nurodymų buvo nepatenkinti dvikalbe suplikacijų giedojimo sistema.

⁷² Varšuvos generalgubernatoriaus 1896 11 21 raštas, LDA, sign. 596, zesp. I, l. 203.

Mūsų mylimas Ganytojai, palik mums tas giesmes (...). Išskirk [podziel] mus! Išskirk pamokslais ir giesmėmis kaip geras ir teisingas Tėvas, bet neišsižadėk mūsų – to mes nuolankiai maldaujame (...).⁷³

Prašymas atskleidžia skausmingą tautinio sąmonėjimo proceso – lietuvių ir lenkų liaudies virsmo skirtingomis tautomis – dalyvių padėtį. Ką galėjo tokioje situacijoje apsispręsti daryti vyskupas A. Baranauskas? Besąlygiškai tenkinti šitokius gaudžius prašymus ir prisidėti prie spartėjančių lietuvių ir lenkų – senųjų unijos partnerių – skyrybų? Jam buvo aišku, kad tokiam plačiam nacionalizmo ir modernybės žingsniui negali atsispirti akla gynyba. Todėl, viena vertus, jis neprieštarauja, kad būtų surastas atskiras laikas Vištyčio lenkų pamaldoms. Nutariama, kad kas ketvirtą sekmadienį turi vykti lenkiškos mišios. Tačiau ar to gana? Turint galvoje vyskupo A. Baranausko konservatyviosios utopijos kontekstą, tai tik dar vienas atsitraukimo žingsnis, nutolinantis nuo tariamos darnos, kurios idealas – buvusi ir praeities ūkuose skęstanti LDK ir Lenkijos Karalystės unija, nykstančio prisiminimo Abiejų Tautų Respublika. A. Baranausko būdai tai būtų reiškę lėtinį pralaimėjimą. Ką dar galima buvo daryti?

Čia susiduriame su itin komplikuoju ir desperatišku vyskupo eksperimentu, kurio uždavinys turėjo būti lenkų ir lietuvių vienybės užtikrinimas didėjančio tautinio sąmoningumo sąlygomis. Jis išleidžia nurodymą per pamaldas mišriai vartoti abi kalbas: Evangelija skaitoma lenkiškai, rožinis giedamas lietuviškai, suplikacijos – pakaitomis posmas po posmo lietuviškai ir lenkiškai. Kalbų kombinacijos tokioje pamaldų vizijoje galėjo įvairuoti atsižvelgiant į parapijose susiklosčiusias istorines tradicijas, tautinės mišrainės proporcijas, lietuvių raštingumą. Anksčiau minėtos anketos klausimynas rodė vyskupo pastangas išsiaiškinti ne tik tai, kiek kokių tautų tikinčiųjų esama, bet ir sužinoti kultūrinius šių atskirų grupių pajėgumus ir poreikius. Daugelis lietuvių buvo neraštingi, o lenkakalbiai parapijiečiai telkėsi miesteliuose ir prie dvaro, tad jų raštingumas buvo pasiekęs kiek aukštesnį lygį.

Vyskupo A. Baranausko pastangos patenkinti kuo įvairiausius norus, tačiau nesukeliant per daug aštrių skyrybų, buvo skausmingos ir tikintiesiems, ir kunigams, ir galiausiai jam pačiam. Sekant Vištyčio parapijos lietuvių reakcijas, įtampa dėl to nesumažėjo, o taikdariusis vyskupo elgesys, deja, nepasizymėjo saliamoniška išmintimi. Dabar vyskupui į Seinus skundus siuntė tos pačios Vištyčio parapijos lietuviai, nenorėdami užleisti lenkams nė pėdos iš pažadėtosios tikėjimo žemės, kurią jie išsikovojo prieš keliolika metų. Jie pareiškė, kad vyskupo valios išpildymas sukėlė daug papildomų sunkumų ir neaiškumų. Per procesijas ir mišias buvo vartojama lenkų kalba, o dar prisidėjo dvikalbės suplikacijos. Tai labai skaudus dalykas lietuviams. Pasak skundo, tik 300 lenkų yra parapijoje, kurią sudaro apie 3000 žmonių. T. y. „lietuvių, nesuprantančių lenkiškai, yra 9 kartus daugiau“⁷⁴. Lietuviai komentavo susidariusią padėtį ir toliau taip formulavo savo nepasitenkinimo priežastis:

Iš priežasties dviejų pamokslų, t. y. lenkiškai prieš sumą ir lietuviškai po sumai, taipogi dviejose kalbose giedamų suplikacijų traukiasi nabaženstvai labai ilgai, nes kas nedeliai beveik iki trečiai valandai po pietų. Grįžtie namo prie ir taip slektų kelių yra per vėlu važiuotiems, o ypatingai piekštieiems, nes kasnedeliai užpuola naktis, pareinant iš bažnyčios (...).⁷⁵

Taigi lietuviai, panašiai kaip prieš keletą mėnesių jų bendrapapijiečiai lenkai, maldavo vyskupą padėti išsiskirti. Geriau trys sekmadieniai būtų skirti atskirai lietuviškomis pamaldoms, o vienas lenkiškomis. Geriau atskirai nuo lenkų negu kartu su jais. To paties geidė ir kita šalis, ši situacija niekais vertė utopiškas A. Baranausko viltis, kad galima sukurti visiškai dvikalbę bendruomenę, rodyti daugiakultūrio (dvikultūrio) tapatumo patrauklumą. Anksčiau cituotas Vištyčio lenkų argumentas, kad jie moką lietuviškai, tik per menkai, kad suprastų pamokslus, yra lyg nuoroda į tai, kad lenkakalbė

⁷³ Vištyčio parapijiečių lenkų prašymas vyskupui A. Baranauskui, ten pat, l. 205.

⁷⁴ Vištyčio parapijos lietuvių skundas vyskupui A. Baranauskui, LDA, sign. 596, rink. I, l. 214.

⁷⁵ Ten pat, l. 214.

gyventojų dalis ištis norėjo pasirodyti gerbianti daugumos kalbą. Tiesa, tokių pavyzdžių išlikusi archyvinė medžiaga nerodo buvus labai daug, tačiau vis vien tai yra labai simptomiška užuomina.

Vyskupo A. Baranausko politika buvo sunkiai įveikiama uždavinys ne tik paprastiesiems tikintiesiems, bet ir kunigams. Nors ir turėdamas saują artimesnių pagalbininkų, vyskupas pats turėjo vėl sugrįžti prie kadaise apleisto eilavimo. Dabar kitaip negu romantiškosios jaunystės metais – ne tiek tam, kad išreikštų save, bet kad įgyvendintų savo paties išmąstytą ganytojišką misiją vis labiau susiskaldančioje Suvalkų krašto liaudyje. Jis pats mėgina lygia greta sueiliuoti dvikalbėms suplikacijoms tinkamas giesmes. Čia jau visai gyvenimo kelio pabaigoje vėl susikerta didieji jo talentai: poezija, kalbotyra ir teologija. Per kelerius metus jis parašė apie trisdešimt religinių giesmių, kai kurioms sukomponavo melodijas. Tik ne patys prigimtiniai pomėgiai dabar vedžiojo jo plunksną, o labai sąmoningas noras sutelkti visas likusias galias savo didžiajam gyvenimo tikslui pasiekti.

Sunkiausia buvo įveikti abejones, ar tai apskritai yra įmanoma. Iš visų vyskupijos kampų nuolat ateidavo signalai apie susidūrimus. Silpnesniuosis, mažumas nuolat ginant nuo daugumos spaudimo, žinoma, kildavo nepasitenkinimas. Vieni kaltino nuolaidžiavimu lenkams, kiti – lietuviams, o abi šalys susitelkdavo tada, kai ganėtinai didelio raštingumo, nuovokos ir tolerancijos reikalaujančios vyskupo priemonės radikaliai griaudavo susiklosčiusias tradicijas. Taip idealistinė konservatyvioji A. Baranausko utopija patenkinti visus sukeldavo erzėlį ir pasimetimą ir tarp vienu, ir tarp kitų. Nežinia, kiek pasitenkinimo jam pačiam davė tie kompromisiniai išradimai, tačiau visiškai aišku, kokią sunkią naštą jis užsivertė ant savo pečių gyvenimo saulėlydyje.

Neabejotina tai, kad jam buvo prie širdies ta lietuvių parapijiečių meilė, kurią jis jausdavo savo vizitacijų metu. Nesvarbu, kad tautinė lietuvių spauda pliekė archajiškai unijines vyskupo pažiūras, nesvarbu, kad, mėgindamas išlaikyti objektyvumą, vyskupas dažnai stodavo lenkų pusėn, tačiau Seinų ar Punsko lietuviams buvo gana paties fakto, jog vyskupas A. Baranauskas yra lietuvis, kreipiasi į juos lietuviškai. Kaip rašo vietinių žmonių prisiminimais pasiremianti R. Mikšytė, vyskupo pamatyti suplaukdavo minios žmonių. Štai Punsko prieigose kelią nuklodavo gėlėmis ir audiniais, puošniausiai žolynais vainikuodavo vartus. Iš lankomų parapijų vyskupas A. Baranauskas ypač išskyręs Punkską: „tai parapija! Vaškines žvakės, naminiai audiniai!“ Rankšluosčiais persijuosę bernai išjodavę vyskupo pasitikti, atlydėdavę lyg kokį senovės Lietuvos kunigaikštį iki pat bažnyčios⁷⁶. Negalėjo tai nejaudinti poetiškos A. Baranausko sielos.

Bene didžiausių pastangų iš jo pareikalavo noras gan per trumpą laiką išversti į lietuvių kalbą Bibliją. Greičiausiai ir šis gigantiškas sumanymas darbais apsikrovusiam vyskupui reiškė sudėtinę jo projekto dalį: gilesnei mišių lituanizacijai buvo būtinas Evangelijos žodis lietuviškai. Dėl visai suprantamų priežasčių jam, kaip reikiam ir įnoringam kalbininkui, negalėjo įtikti dar XIX amžiaus pradžioje Žemaičių vyskupo Juozapo Arnulfo Giedraičio atliktas vertimas. Jam netiko kalba, kuria kalbėjo A. Giedraitis, S. Daukantas ir greičiausiai patsai M. Valančius.

Paskutiniai A. Baranausko gyvenimo mėnesiai praėjo grumiantis su kūno ligomis, palinkus prie Šv. Rašto vertimo. Su nepaprastu pasiaukojimu dirbdamas po 12–15 valandų per parą jis sugebėjo per labai trumpą laiką išversti kone tris penktadalius Senojo Testamento. Deja, jo vertimo kokybė jau nebeatitiko laiko reikalavimų. Išryškėjo senstančio vyskupo atsilikimas nuo šiuolaikinės teologijos ir biblinės archeologijos raidos. Seinuose apsilankęs, ką tik iš studijų Fribūre grįžęs būsimasis Peterburgo dvasinės akademijos rektorius ir vyskupas P. Būčys nusistebėjo, kad *Anykščių šilelio* autorius buvo „keliasdešimt metų atsilikęs nuo skriptūristinio mokslo pažangos“⁷⁷.

Tačiau tų vertinimų ir savojo vertimo likimo A. Baranauskui nebuvo lemta sužinoti. 1902-ųjų pavasarį pradėjo reikštis insulto požymiai. Gydytojai patarė keisti darbo režimą, elgtis atsargiau. Tai negelbėjo,

⁷⁶ R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, p. 255.

⁷⁷ Cit. iš ten pat, p. 263.

nes vyskupas neatsisakė savo dienotvarkės. Lapkričio 26-osios vakarą jis sėdo vakarieniauti su savo sekretoriumi kunigu J. Laukaičiu. Jiedu linksmai šnekučiavosi. Po kiek laiko vyskupo kalba pasuko prie abejonių, ar jam pavyks užbaigti pradėtą vertimą. Po kelių valandų tik atsigulęs poilsio A. Baranauską ištiko didelis kraujo išsiliejimas į smegenis. Jis mirė kaip dera uoliam vyskupui – rūpindamasis savo pareigomis ir pradėtais darbais. Dar po kelių dienų mūsų giesmininko gyvenimo kelias baigėsi pomirtine kelione iki Seinų katedros. *Przegląd Katolicki* pranešė:

Laidotuvių dieną Seinų katedroje tvirtu balsu lietuvių kalba pasakė Suvalkų dekanas kun. Motiejus Simonaitis, taip pat lietuviškai prakalbą ten pasakė ir kun. Tomas Žilinskas. Vyskupas buvo palaidotas Seinų katedroje, Švč. Mergelės Marijos koplyčioje, užmūrijant jo karstą dešiniojoje nišoje. Kūnas buvo balzamuotas (...).⁷⁸

A. Baranauskas paliko savo įpėdiniams daug užmintų ir neįmintų mįslių, kurias iš religinio ir tautinio gyvenimo dešimtmečiai pamažu perkėlė į istorikų, literatų, kultūrologų veikalus. Jo atminimas taip pat tapo gyvųjų ir gyvenančiųjų nuolatinio svarstymo objektu. Memorialinės lentos, paminklai, gatvių pavadinimai, knygos, straipsniai, gandai ir paskalos – visa tai iki dabar verčia grįžti prie giesmininko kelio, vingiuojančio sudėtingame, margame, istorijos tragedijų iškraipytame žemėlapyje.

Egidijus Aleksandravičius, *Giesmininko kelias*, Vilnius: Versus Aureus, 2004, p. 75–115, 205–247.

⁷⁸ *Przegląd katolicki*, 1902, nr. 50, p. 795–797.